

ЭНВЭР ӨҮМЭД

МИРЗЭ ӘЛӘКБӘР
САБИРИН
ПОЕТИКАСЫ

БАКЫ – 1996

A3-1
5945

АЗӘРБАЙЖАН РЕСПУБЛИКАСЫ ТӘҢСИЛ НАЗИРЛИДІ
Н. ТУСИ АДЫНА
АЗӘРБАЙЖАН ДӘВЛӘТ ПЕДАГОЖИ УНИВЕРСИТЕТИ

ӘНВӘР ӘҢМӘД

МИРЗӘ ӘЛӘКБӘР
САБИРИН
ПОЕТИКАСЫ

БАҚЫ — 1996

Елми редактору:
проф. Т. Новрузов.

Рә'јчиләр:
проф. А. Заманов, АЕА мүх. үзвү Э. Мирәһмәдов,
проф. Ф. Һүсейнов

ӨН СӨЗ

Ә. Сабир XX әср Азәрбајҹан ше’ринә кәтирдији ичтимаи-сијаси сатирик мәзмуну, идеаллыг вә хәлгилији ифадә етмәк, онун естетик тә’сир гүввәсини даһа да кәскинләшdir-мәк үчүн јени поетик формалар да кәшф етмишdir. Мәш-хур «Дилбәр» сатирасында сколастик гәзәл, гәсиðә шаирлә-ринә мејдан охујан, онларын артыг күлүнч вәзијјәтинә дүшән ифа тәрзләринин ејбәчәр тәшбеңlәrinи амансызчасына тәнгидә тутан Сабир өз сатирик ше’р мәктәбинә мәхсус оригинал поетик мәктәб дә јаратмышдыр.

Тәэссүф ки, индијәдәк М. Ә. Сабир сәнәтиниң поетикасы демәк олар ки, өјрәнилмәмишdir. Сабир јарадычылығынын ајры-ајры проблемләри мөвзусунда чохлу диссертасија мү-дафиә едилмиш, монографијалар, бөյүк вә кичик һәчмли китаблар, күлли мигдарда елми-күтләви мәгаләләр нәшр едилмишdir. Лакин Сабир сатирасының сәнәткарлыг хүсу-сијјәтләри, шаирин поетикасы һәлә индијәдәк лајигинчә тәдгиг олунмамышдыр.

Доғрудур, Сабир јарадычылығының бу саһеси тамамилә диггәтсиз галмамышдыр. Көркәмли Сабиршүнас, мәрһум профессор Ч. Хәнданың 1962-чи илдә «М. Ә. Сабир сатира-сының сәнәткарлыг хүсусијјәтләри» адлы китабы нәшр едилмишdir. Анчаг бу китаб 20 илдән артыг бир мүddәт әvvәл гәләмә алындығы үчүн онун әсас мүddәлары, демәк олар ки, инди артыг көhnәлмишdir. М. Чәлал, Эзиз Шә-риф, М. Ч. Чәфәров, Эзиз Мирәһмәдов, Мәммәд Мәммәдов, Аббас Заманов, Ѝашар Гараев, К. Талыбзадә, П. Хәлилов, Гулу Хәлилов, Тәрлан Новрузов, Экрәм Чәфәр вә дикәр алимләр Сабир нағгындакы тәдгигатларында јери кәлдикдә шаирин сәнәткарлыг мәсәләләrinә дә тохунмушлар. Бу көркәмли алимләр М. Ә. Сабир сәнәтиниң бөյүкlujүндәn hәdsiz мәhәbbәtлә сөз ачмыш, сүбүт етмишләр ки, бу сәнәт даһиси өлмәэdir, әбәдидir. Лакин үмумијјәтлә, көтүрүл-дүкдә М. Ә. Сабириң поетикасы һәлә хам торпаг олараг га-лыр.

I ФЭСИЛ

САБИР ВӘ ОНУН ӘДӘБИ ИРСИННИН ТӘДГИГИ

Жаҳын вә Орта Шәрг әдәбијатынын XX әсрин әvvәлләrinde дүнja мәдәнијәтине бәхш етдији бөjүк әдәби сималардан бири—Азәрбајҹан шаири Мирзә Әләкбәр Сабир Таһирзадә олмушдур. Ыерчәнд M. Э. Сабир поэзијасынын бә'зи тәдгигатчылары ону классик Шәрг шे'ринде бир нөв, тәчрид етмәjә чалышмышлар, лакин унутмаг олмаз ки, M. Э. Сабир классик Шәрг ше'ри илә бәһрәләнән, Шәрг поэзијасынын умумдүнja гүдрәтине архаланаң, бу поэзијанын бәшәри—һуманист идејаларындан дәрс алан јени сәпкили, јени руһлу, јени мәэмунлу бир сәнәткар иди. Мир Чәлал языры: «Көhnә гәzәл сәпкисинде мәһарәтлә ше'рләr язса да, бу әсәrlәr Сабири мә'нәви чәhәтдәn тә'min етмируди. Шаирин үрәjини долдуран, она раһатлыг вермәjәn фикир вә һиссләr бу чүр ше'рә сыға билмируди. M. Э. Сабир тамам башга, јени руһлу, мұасир вә кәsәrlи бир ше'р hәsәrәtindә иди». (1)

Низами Кәнчәви дүнja сәnәt хәзинәсинин әn бөjүк вә парлаг инчиси—«Хәмсә»си илә Шәрг поэзијасына нәчиб, һуманист, романтик гәһrәманлар бәхш етмишди. Әфзәләddin Xагани зүлмә, әсарәtә гаршы онда гәzәb вә үсјан гығылчымларыны аловландырышды.

Каf-нун мәbdәimdir, мәnшәimdүr kainat,
Ush bu kөvнүn kүntә kәnzi, kәnzinin mәgrurijәm!—(2)

—деjәn Имадәddin Нәсими кайнаты инсанын мәnшәi кими гәlәmә алмыш вә мәшhур «әnәl hәgg»—мәnәm аллаh, «hagg-täala adәm oflu өzүdүr»—чагырышы илә өzүндәn әvvәlki Азәрбајҹан поэзијасыны фикир чәhәтдәn даha да зәnkinlәsh-dirmishdi.

Мәһеммәд Фүзули Азәрбајҹан ше'риндә гәзәл жанры васитәси илә лирик һиссләри даһа јүксәкләрә ганадландырыб, ону ичтимай амаллар поэзијасы сәвијјәсинә галдырышды. Молла Пәнаһ Вагиф дөгма дилимизи бөјүк инсанни дүйғуларын ән яхши тәрчуманына чевирмишиди. Мирзә Эләкбәр Сабир исә бүтүн бу көзәл чәһәтләри бирләшdir-мәклә бәрабәр, дүнja, бәдии тәфәkkүруңа јени, ингилаби поэзија фәслини әлавә етмишиди. Ән јени Азәрбајҹан ше'ри илә классик ше'rimiz арасында көрпү ролуну ојнајан Сабир ше'ринин новаторлуғуну әтрафлы өјрәнмәк, Сабирдән әввәлки классик поетикамызла онун әлагәләрини нәзәри-практик сәпкидә арашдырмаг бизим фикримизи даһа чох чәлб едән мәсәләләрдән бири олдуғу үчүн бу чәһәтә хүсуси дигәт јетирилмишидир.

Сабир вә классикләrimiz мөвзусунун ән яхши һәллини Әзиз Мирәһмәдовун «Сабир» (3) монографијасында, набелә M. Гулузадәниң «Сабир вә Фүзули» мәгаләсindә (4) көрә биләрик.

Нечә олду ки, Сабир өмрүнүн 40 илини орта сәвијјәли гәзәл, гәсида вә мәрсијәләрдә кечирдији һалда, бирдән-бирә 5—6 ил әрзиндә даһијанә сәнәткар сәвијјәsinә јүкслә билди?

Әсрин әvvәllәrinдәki ингилаби ихтиашшлар, хүсусен 1905-чи илдә башлајан буржуа-демократик ингилабы Сабир дүнјакәрушунүн формалашмасына зәмин јаратды. Санки шаир јухудан аյылды вә залымлар дүнјасы барәдә үрәк сөзләрини чәsarәtlә ачыб демәjә имкан тапды:

Бајрам олчаг, шөвкәтлиләр, шанлылар,
Дөвләтлиләр, пуллулар, милjonлулар
Тирбојунлар, шишгарыңлар, чанлылар
Гурбан кәсир Хәлилуллаһ ешгинә
Фағыр-фүгур кәзир аллаһ ешгинә. (5)

Ола билсин ки, M. Э. Сабир бу фикрини әvvәllәр дә дејәрди. Анчаг ким үчүн, кимә архаланараг, һарада? «Молла Нәсрәddin» журналынын нәшри, Сабириң бу журналда иштиракы, хүсусен Мирзә Чәлиллә яхыныг онун бөјүк шаир кими јетишмәсindә мүһүм рол ојнады. «Молла Нәсрәddin» Сабириң диндарлыгдан узаглашмасына вә атеист мөвгө тутмасына, тәмиз, милли Азәрбајҹан дилиндә јазыбы-јаратмасына көмәк етди. Сабириң о вахта гәдәрки ше'rlәri,

ланмышдыр. О, илк нөвбәдә, мүхтәлиф ихтисасдан олан тәдгигатчыларын (филолог, тарихчи, педагог вә с.) Сабир һаггында ирәли сүрмүш олдуғу елми нәтичәләри мүмкүн гәдәр јекунлашдырмаг фикриндә олмушшур...

Бунунла бәрабәр, мә'лум нәтичәләри инкишаф етдиrmәк мәгсәдилә Сабир поэзијасынын индијә гәдәр изаһ едилмәмиш бә'зи башга чәһәтләринә дә бу әсәрдә тохунулмуш, һәмчинин вахтилә ирәли сүрүлмүш нәзәри мүддәалар яни фактларла әсасландырылмыштыр. Сабир вә 1905-чи ил ингилабы, шаириң јарадычылығында халг мөвзусу, мүсбәт идеал, Сабир поэзијасынын тә'сир гүүвәси вә тә'сир даирәси кими мәсәләләри хүсуси проблем налында гојмаға тәшббүс едилмишdir». (14)

Әзиз Мирәһмәдовда Сабир вә классикләrimiz мәсәләсүнин гојулушу вә һәлли дүзкүндүр: «...биз Сабириң өз дөфма әдәбијатына, өзүндән әvvәлки классикләрә «лагејд» мұнасибәт бәсләдијинә инансаг, о заман бөյүк Азәрбајҹан шаириң өз милли әдәби зәманәсіндән айырмыш олмарыгымы?» (15) Сабириң «Еj алның аj, үзүн күнәш, ej гашлары каман» мәт'lәли ше'ринә истинадән шаири классик әдәбијата гарышы гојмаг истәјәнләрә гарышы онун кәтиридији дәlliлләр тутарлыдыр. «Сабир чөрәксиз јашар, Низамисиз јашаја билмәз»—дејән бөйүк шаириң классик поэзијамыза рәffәти инкаредилмәз фактдыр. Лакин Сабириң өзүндән әvvәлки поэзијада нәји исә бәјәнмәди, нәјә исә пародик мұнасибәт бәсләдији дә өзлүүндә аjdындыр. Сабир һеч вахт дүнија поэзијасынын ең апарычы голларындан олан Шәрг ше'ринин мөһтәшәм ән'әнәләринә гарышы чыхмамыштыр. Сабир садәчә классик Шәрг лирикасының өлмәзлик кәсб едән гәсидә вә гәзәл жанрларыны бајағылашдырааг шит, гејри-һәјати бәнзәтмәләрлә көздән салан, ше'r әвәзинә гуру вә бәлағәтли нәзм парчалары јарадан «شاирчијәз»ләри мәсхәрәjә гојуб күлурду. Өз халгынын дәрдләрини унудуб, «1000 ил әvvәл беш-он әрәбин беш-он әрәби гырмасына» (М. Ф. Ахундов) налә чәкән; шивән гопаран диндар рачи-ләрә, гүмриләрә, мәрсијәхан нәзмчиләрә гарышы шаириң мүбаризәси дә чох принсиpiал вә кәssин олмушшур.

Сабир форма мәсәләсүндә бүтүн классик поэзија илә һәмрә'јидir. Лакин мәзмұна кәлинчә о, нәинки дини ше'rә, һәм дә дүнjәви поэзијаја өз орижинал тәфәkkүр вә үслуб тәрзини гәбул етдирир. Сабириң Хаганијә, Сә'дијә, Һафизә, Фүзулијә, Сејид Әзим вә башгаларына јаздығы нәзиrәләри

ади нээирэ һесаб етмэк дүз деил. Сабир форманы нээирэ үчүн башланғыч кими алыр. Лакин мээмуну, сөзүн там мәнасында, өзүнүнкүләшдирир ки, бу да ону башгаларындан сечиб аյрыры.

Сабирин поетик дүнjakөрүшүнүн формалашмасындан бәһс едәрәк Элиз Мирәһмәдов јазыр: «Сабири бөјүк халг шаири, ингилабчы-демократ шаир кими характеризә едән чәһәтләр—онун ингилабчы халг күтләләринә дәрин мәһәббәти, халг мәнафејинә фәдакарлыгла хидмәт етмәси, эсәрләриндә габагчыл идејалар јајмасы, истисмар дүнjasыны нифрәтлә дамғаламасы иди. Сабири характеризә едән башлыча хүсусијәт бир сырға мәсәләләрдә онун гисмән пролетар идеологијасына јаҳынлашмасы иди. Бу мә'нада, Җәлил Мәммәдгулузадә кими, Сабирин дә ингилаби-деморатик идејаларында спесифик бир үстүнлүк олдуғуну көрмәмәк олмаз». (16)

Бүтүн бу дејиләнләр доғрудур. Лакин Сабири бөјүк халг шаири кими таныдаң башга бир үстүн чәһәт дә вардыр ки, бу амил олмадан һеч бир јүксәк идеја Сабири Сабир едә билмәзди. Сабир өзүнәмәхесүс елә оригинал, елә гүввәтли бир исте'дада саһибdir ки, мәһз белә бөјүк исте'дадын күчүjlә Сабир олмаг оларды. Сабирин бөјүкклүjу онда иди ки, о, фитрәтән көзүчачыг вә аյыг олдуғу үчүн ингилаби ситуацијаны һамыдан тез гаврады, халг һәјаты вә сәнәтиң вәһдәтиндә жени ингилаби-сатирик поезијанын мејдана кәлмәси вахтынын чатдығыны дәнијанә узагкөрәнликлә һисс етди.

Элиз Мирәһмәдов Сабирин јарадычылығынын дөнүш нөгтәсиндән башлајараг та кулминасијајадәк кечдији јолда классик Шәрг поезијасыны илкин, XIX әср Азәрбајҹан сатирасыны икинчи мәрһәлә сајмагда там һаглыдыр.

Мирзә Шәфи, Закир, Баба бәj Шакир, М. Ф. Ахундов кими реалист сатирикләrin Сабир поезијасына тә'сириндән данышан Э. Мирәһмәдовда конкрет фактлара истинад етмәк мејли аз олса да о, реалист сатирик ән'энәни дүзкүн гијәтләндирir: «Беләликлә, истәр Мирзә Шәфи, Закир, М. Ф. Ахундов, истәрсә дә онларын ишини давам етдиrэн XX әср јазычылары демократик идејалар тәблиг едән реалист Азәрбајҹан әдәбијатыны вә сатираны бир-бириндән күчлү пртича далғаларындан кечирәрәк, саһилә чыхармышлар. XIX әср реалистләринин истибад вә иртича шәрәитиндә апарылан әдәби мұбаризә тактикасы һаггында фикирләри онларын хәләфләри олан молланәсрәддинчиләр тәрәфиндән бир

вәсијјәт кими гәбул едилмишди. «Мәғзи мәтләби» чох вахт ади, мәишәт һадисәләри, мәзәли «илан-гурбаға сөһбәтләри» ичәрисиндә «киzlәnmәk» Сабир вә Мәммәдгулузадә сатирасы үчүн дә ән характерик хүсусијјәтләрдән бири олмушдур». (17)

Сабирин поетик дили барәдә јазыланлар ичәрисиндә Эзәл Дәмирчизадәнин «Сабир сатирасының техникасы», (18) Муса Адиловун «М. Э. Сабирин дил вә үслуб хүсусијјәтләри һаггында бә'зи гејдләр» (19) мәгаләләри, Рәһилә Мәһәррәмованың «Сабир сатирик ше'рләринин лексикасы», (20) «Сабирин дили» (21) монографијалары хүсусилә сечилир.

Ә. Дәмирчизадәнин мәгаләсиндә, әсасен бәдии ифадә васитәләриндән (мөвзу вә тип, вәзн, әдәби форма, пародија, кинајәли мәднијјә, сатира дили вә с.) үмуми шәкилдә бәhc едилир. Муса Адиловун мәгаләсиндә дә беләчә үмуми гејдләрлә кифајәтләнилir.

Рәһилә Мәһәррәмованың «Сабирин сатирик ше'рләринин лексикасы» монографијасында синонимләрдән бәhc едән бир сыра дилчиләрин фикирләри тәдгигата чәлб едилмиш, дилимизин гијмәтли хәзинәсindән усталыгla истифадә едән М. Э. Сабирин сатирик ше'рләриндә ишләнән синонимләр, омоним вә антоцимләр мүәллифин өзүнәмәхсүс сәлигәсилә әтрафы тәдгиг олунмушдур.

Сабир поетикасындан данышаркән ики мүһүм амилә хүсуси диггәтлә јанашмаг лазымдыр. Биринчиси, Сабир ше'риндә үмумбәшәри идејалардан данышмаг, сәнәткар вә чәмијјәт, шаир вә зәманәси вә бу кими көклү мәсәләләрдән сөз ачмаг, Сабирин бөյүклүйүнү сүбута јетирән поетик гүдәрәтдән бәhc етмәк зәруридир. Дикәр тәрәфдән Сабир ше'риннин сәнәткарлыг хүсусијјәтләрини арашдырмаг, инчә мугажисәләр вә дәрин елми тәһлил јолу илә Сабир поезијасының дахили ифадә имканларыны өjrәнмәк лазымдыр. Чәфәр Хәнданың «Сабир јарадычылығының сәнәткарлыг хүсусијјәләри» (22) китабы бу баҳымдан диггәтәлајигдир. Бу китабдан әvvәл Чәфәр Хәндан өзүнүн «Сабир», (23) «Шаирин һәјаты» (24) китабларында Сабир поетикасының мухтәлиф хүсусијјәтләриндән бәhc етмиш, Сабир сәнәтина даир бә'зи гијмәтли мұлаһизәләр сөjlәмишdir. Лакин о, өзүнүн сон китабында, әvvәлки ики китабда олан фикирләрини јекунлашдырмыш, дәгигләшdirмиш вә Сабир ше'ринин сәнәткарлыг хүсусијјәтләрини системли шәкилдә арашдырмаға сә'j етмишdir.

Сабир поетикасынын ән'әнәви көкләринин, бағлы олдуғы милли поетик зәмінин тәдгиг вә арашдырылmasында, Сабир вә классик ән'әнәләр мәсәләсінин һәллиндә Қамран Мәммәдовун «XIX әср Азәрбајҹан ше'риндә сатира» (25) китабынын вә Әли Саләддинин «Сабир вә фолклор» (26) монографијасынын мүһум әһәмијәттіни геjd етмәк лазымдыр.

Сабир халғын фикир вә дүшүнчәсіни, мұбаризәсіни, ејбләрини, набелә онун фачиәсіни вә бу фачиәни доғуран сәбәбләри јүксәк ингилаби-сијаси јеткинликлә сечән, умуми ҹарә үчүн јол көстәрән һәгиги ел сәнәткарыдыр. Әли Саләддинин «Сабир вә фолклор» китабы мәһз белә бир мүһум мәсәләјә һәср олунмушудур.

Сабир поетикасынын тәдгигиндән данышарқән тәкчә Азәрбајҹан әдәбијатшұнаслығы чәрчивәсіндән чыхыш етмәк дүзкүн олмаз. Сабир јарадычылығы гардаш республикаларда, халг демократијасы өлкәләриндә, еләчә дә дүнjanын мұхтәлиф капиталист дәвләтләринин шәргшұнаслығында диггәтлә өјрәнилир. (27) Бурада бир факты геjd етмәк кифајәттир ки, франсыз түрколог доктор Винсент Монтејл 1950-чи илин феврал аյындан 1952-чи илин мај айынадәк Иран Азәрбајҹанынын Зәнҹан, Тәбріз вә башга шәһәрләриндә јашамыш, Азәрбајҹан дилинин ҳұсусијәтләrinи өјрәнмишdir. О, јерли әнали арасында соh мәшhур олан Сабир «Һопһопнамә»сіндән данышараг көстәрир ки, Азәрбајҹан дилиндә мәктәб олмадығы шәрәйтдә халг «Һопһопнамә»ни әзбәрдән билир. «Һопһопнамә»дә топланылмыш ше'рләрдән һәјатда вә мәишиетдә кениш истифадә еидрләр. «Һопһопнамә» Азәрбајҹан дилиндә мәктәби әвәз еидир. Доктор Монтејл Сабир ше'рләринин халг арасында әзбәр јаяылан бир нечә нұмұнәсіни франсыз дилинә тәрчүмә едиб чап етиришишdir. (28) Сабириң франсыз әдәбијатшұнаслығында, һәмчинин АБШ-да (29) вә башга өлкәләрдә дәрин мараг доғурмасы Сабир поезијасынын бәшәри характеридән ирәли кәлән гануны һалдыр. Сабир кәләчәкдә даһа соh өјрәниләчәк вә тәдгиг едиләчәкдир, чүнки Сабир дүнән дүнәнин шаири иди, бу күн бу күнүн шаиридир, сабаһ исә сабаһын шаири олараг јашағадыр. Бунун бир сәбәби дә ондан ибарәттир ки, Сабир ше'рә—бу үлви вә мүгәддәс сәнәтә зәрәрә гәдәр дә хәјанәт етмәмишdir. О, заманын, дөврүн бүтүн һәмләләринә киши кими көксүнү қәриб үрәјини бүтүнлүклә бошалтмагдан горхмамышдыр. Н. Г. Чернышевскиинин геjd етдији кими: «Сәнәт әсәри доғрудан да о заман көзәл ола

бүләр ки, сәнәткар өз әсәриндә бүтүн вермәк истәдикләрини вермиш олсун». (30)

Поэзија тәкчә идејалардан ибарәт олсајды, онда бәшәрийјәтин бүтүн мүтәрәгги мүтәфәккирләри шаир оларды. Поэзија тәкчә ағылдан да ибарәт дејилләр. Экәр поэзија ағылдан ибарәт олсајды, онда бәшәрийјәтин бүтүн ағыллы адамлары шаир оларды. Поэзија тәкчә дујғудан да ибарәт дејилләр. Экәр поэзија дујғудан ибарәт олсајды, онда бәшәрийјәтин бүтүн аналары шаир оларды. Поэзија тәкчә мәһәббәтдән ибарәт олсајды, бәшәрийјәтин бүтүн севклилләри шаир оларды. Поэзија идејадан, дујғудан, ағылдан, мәһәббәтдән даһа үлви, даһа мүгәддәс бир мәсләкин өвладыдыр. Поэзија хилгәтиң бәшәри гүдрәтини тәрәннүм етдиရән, инсанлығын мә'нәви имканларыны мүәյҗәнләшdirән чаһаншумул бир фитрәтдир. Поэзија сәнәтләрин ән чәтини, јаранмышларын ән севимлисиdir. Поэзија мә'нәвијатла үмидин, сабаһла нурун, дүнәнлә тарихин вәһдәти, бәшәрийјәтлә азадлығын барышығындакы инсанни сәадәт, үмиддән гүввәтли олан тәсәлли, тәсәллидән гүдрәтли инкар, инкардан сәмими тәсдиг вә үмумијәтлә, кечмишли, индили, сабаһлы инсанни ләјагәтин өзүдүр. Поэзија елә бир мәләкдир ки, һәр шәхсин гапысыны дөјмәз, һәр үрәкдә гәрар тутмаз, һәр мәканды вә һәр заманда јаранмаз. Инсан мә'нәвијатында елә бир али дүрғу јохдур ки, поэзија ону кәшф едиб сәнәт аләминә доғмалашдырмамыш олсун!

Поэзијадан сөз ачаркән инсан һиссләри үлвилик гаршысында бир даһа имтаһандан кечир, өзүнүтәнгид вә өзүнү дәркетмә просесинде поетикләшир, севинчини, кәдәрини, нифрәтини, мәһәббәтини поэзија мәһәки илә јохлајараг инсанни ләјагәтини көрүр, дујур, дәрк едир. Беләликлә дә шәхсијәт вә онун өзүнүн өзүнүн поэзијасы олдуғу кими, ше'рин дә өзүнүн елми вардыр. Фұзули демиш:

Елмсиз ше'р әсассыз дивар олур,
Әсассыз дивар гајәтдә биентибар олур! (31)

Елмдә олдуғу кими поэзијада да қәмијәт икинчи, кејфијәт бириңчидир. Қәмијәт—нәэм өлчүсү, кејфијәт исә көрүлүшү баша чатдырылмамыш һәр бир хејирханаһ ишин поети-

касыдыр. Бурада сөһбәт елә бир шаирин поетикасындан—сәнәт ме'јарындан кедир ки, о, фитрәтән, тәбиәтән шаир дөгүлмуш, шаир өмрү јашамыш вә дүнјамызы чисмән тәрк едәркән шаир ләјагәтини бир даһа нумайиш етдиришdir.

Бејүк пролетар әдиби А. М. Горкинин бир фикри әсил сәнәткар өмрүндән сөз дүшәндә јада кәлир: «Мәним интибаларым о гәдәр чохдур ки, јазмаја билмәрәм!». Горки интибалары илә Сабир һәјатыны мүгајисәләндирдикдә бир һәгигәт айдынлашыр ки, Сабир поезијасы да беләчә инсанни интибалардан ибарәтdir. Көзүлә одлар көрмүш, ағыр бир күлфәти бир гарын ач, бир гарын тох доландыран Сабирин һәјаты башдан-баша интибалар ичиндә кечмишdir. О, һансы сәмтә әл атмышса үмидсизлик, нағсызлыг, әдаләтсизлик, лә-јагаңтсизлик—бир сөзлә, мә'нәви чүрүклүк гаршысында садә адамларын ачилијини, имкансызлығыны көрмүш, кәдәрләнмиш, сарсылмыш вә һәр дәфә дә дәрдини поезијаја данышмыш, поезијадан тәсәлли алмыш, поезијанын гуввәтли мәнтиги илә әдаләт вә һәгигәт уғрунда сәсини учалтмыш, «јатанлары ајылмаға», «ајыланлары» нағг уғрунда сәфәрбәрлијә чағырмышдыр.

Башдан-баша ичтимаи мубаризәјә чағырыш, көһнә дүнјанын ејбәчәрликләрини тәнгид, дин хадимләринин ријакарлығына нифрәт, инсан сәадәти уғрунда фәдакарлыг мотивләри илә долу олан Сабир поезијасынын поетик дүнјасыны дујмаг вә баша дүшмәк үчүн Сабир сәнәтини әсил сабирәнә тәфәккурлә мүһакимәдән кечирмәк; кәssин ағыл, һәссас дујғу вә ити сәнәткар мушаһидәсиә малик олан шаирин поетик тутумуну дәгиг мүәjjәnlәшdirмәк лазым кәлир.

Сабир сәнәткарлығы әдәбијатын ичтимаи мубаризәдә нә гәдәр бејүк рол ојнадығына эн чанлы сүбүтдүр. Сабир сәнәти әдәбијатын өлмәзлиji барәдә чыхарылан эн дөгү нәтичәдир.

Кимdir Сабир?!—Өмрүнү халғынын җәләчәји вә вәтәни-нин азадлығы јолунда әридән бир чәфакеш! Үлви бир сәнәт мүчәссимәси! Онун варлығы үрәјимизи гүрур һисси илә долдурур! Заман үзүмүзә нечә ишыглы сабаһ ачачаг, дүнја бизә нечә-нечә ағ күн бәхш едәчәк. Бизсә Сабири хатырла-јачаг, хатырлајачаг вә бир дә хатырлајачағыг!

Кимdir Сабир?!—Өзү! Даһи олмаг, өз сәнәтиниң про-филиндә јаранмышлары инкишафын сон һәddи несаб етмәк демәкдир. Даһилик, мөвчуд олан е'тираздан башлајыр. Бәл-кә дә фикримизин ифадә тәрзи бир аз гәлиз олду... Гој та-

рих өзү данышсын: Прометеј өз чэсарәти вә фәдакарлығы илә даһидир, она көрә ки, аллаһларын ганунлары илә разылашмамыш вә оду инсанлара вермишdir! Чордано Бруно өз гүдрәтли инады илә даһидир. Она көрә ки, кайнат вә Іер күрәси һагдакы ән бөյүк фикирләрә е'тираз етмиш, одда јандырыланда да сон дәфә: «һәр һалда јер фырланыр»—демишdir! Дарвин даһидир. Чүнки дүнjanын јаранышы барәдә дејиләнләрә шубһәли баҳмыш вә һүчејрә гурулушуну—зұлалы кәшф етмишdir. Бәс Ейнштеjn?—О да даһидир, чүнки, дүнja физикасынын сон наилиjјәтләринә шубһә илә јанашмыш вә «Нисбилик нәзәриjјәси»ни тапмышдыр. Сабир дә даһидир! Лакин, кәлин көрәк о, нәjә шубһә илә баҳмыш, нәjә е'тираз етмиш, нәjә инанмыш вә өзү нә јаратмышдыр?

Һәр бир камил сәнәтин милли вә бәшәри тәрәфләри вардыр. Һәр бир камил сәнәт өз милли зәмини вә бәшәри дүн-јакөрүшүнүн фонунда тәшәккүл тапыр. Дүнja әдәбијатынын корифејләринин јарадычылығына ажыра-ажырылыгда нәзәр салмалы олсаг аждын олар ки, милли зәминдән кәнарда бәшәрийлик олмамышдыр вә ола да билмәз. Мирзә Әләкбәр Сабир бөйүк шаир кими илк әvvәл милли зәминә бағлыштыр. Сабири һәр шејдән әvvәл классик Азәрбајҹан, үмумиilikdә Шәрг поезијасы јетирмишdir. Сабир Шәрг поезијасынын ики мүһүм гајнағындан барымышдыр. Биринчи, о, Шәрг халгларынын мин илләр боју иәсилилән-иәслә сахладығы шифаһи халг әдәбијатындан бәһрәләнмишdir. Сабир ше'рләrinde Шәрг әсатир вә эфсанәләринин адлары тез-тез чәкилир, мұдрик Шәрг тәфәkkүрүнүн һисси вә фикри ифадә имканларындан јерли-јеринде истифадә едилir. Әлбәттә, Сабир вә Шәрг фолклору мәсәләси ажыра бир тәдгигат иши олдуғу үчүн бурада һәмин мәсәләдән әтрафлы бәһс етмәjә имкан јохдур, лакин, Сабир вә Азәрбајҹан шифаһи халг поезијасы мәсәләсindәn бәһс едәркән јери кәлдикчә Шәрг фолклоруна да мұрачиәт етмәли олачағыг.

М. Э. Сабир поезијасынын чаһаншүмүл шеһрәт вә әhәмиj-јәт кәсб етмәсindә икинчи амил кими классик Шәрг әдәбијатынын адыны чәкмәли олурут. М. Э. Сабир фарс вә түркдилли Шәрг ше'рини даһа дәриндән өjrәnmәjә мараг вә сә'j көстәрмиш, Шәрг әдәбијатынын дүнja поезијасына бәхш етдири Фирдовси, Хагани, Низами, Хәjjам, Сә'ди, Фүзули вә башгаларындан өjrәnмиш, онлара бәнзәтмәләр жазмыш, онлары тәгdir етмишdir. Сабир классик Шәрг ше'ри зәминин-дә үмумбәшәри поезија јаратмыш, өз поетикасында милли-

ликлә бејнәлмиләлчилијин апарычы ролуну сұбата јетирмишdir.

Сабир вә классик Шәрг поетикасы проблеминин һәллиә илк дәфә Җәфәр Хәндан чәһд етмишdir. (32) Сабир вә Азәрбајчан классикләри мәсәләси Җәфәр Хәнданың «Сабир јарадычылығының сәнәткарлығ хүсусијәтләри» китабында айрыча башлыг алтында верилмиш, бурада Сабирин севдији классикләрдән, онлара јаздығы бәнзәтмәләрдән, тәхмисләрдән, пародијалардан әтрафлы данышылмышдыр. Җәфәр Хәндан Сабирин классик шаирләrimизин јарадычылығындан нечә бачарыгла, нечә оригиналлыгla истифадә етмәсими конкрет фактлар әсасында сұбата чалышмышдыр. О, Сабирдән әввәл классик шаирләrimизи јамсылайан исте'дадсыз шаирләрин нечә құлунч вәзијәтә дүшмәләринә даир тутарлы фактлар да кәтирир. Лакин гејд етмәлијик ки, Җәфәр Хәндан Сабир вә классикләр мәсәләсими системли вә ардычыл шәкилдә, тарихи мәрһәләләрлә һәлл етмәjә чалышмышдыр. Сабир классикләрин әсәрләриндән лазым кәлдикдә, онлarda тәсвир олунан һадисә, сужет вә ja вәзи, өлчү уярлығы ол-дугда истифадә едирди. Сабирин классикләрә мұнасибәти сәнәтдә өз јолу олан гүдәртли шаирин өз кечмишинә, өз сәләфләринә мұнасибәти демәкдир.

Сабир вә классик Шәрг поетикасы мәсәләсindән данышаркән илк нөvbәдә Сабирин Шәрг поезијасыны нә дәрәчәдә билмәси, Шәрг тәфәккүру илә һансы телләрлә бағланмасы мәсәләсindән бәhc етмәк лазым кәлир.

Сабир Шәргин фәлсәфи—дини е'тигадларынын, фикирләринин ән гәдим салнамәси олан «Авеста»ны имкан дахилиндә, мараг вә сәнәткар һәвәсинин тәлеби илә өjrәnмиш, әсәрләриндә «Авеста»нын шифаһи халг јарадычылығы јолу илә кәлән голунидан бачарыгла истифадә етмишdir. Гоча Зәрдүштүн кәламларындан јери кәлдикчә барынмағы, шे'рләриндә яхши илә писин, хејирлә шәрин, мәрдлә намәрдин, ишыгла зүлмәтин, һәјатла өлүмүн үз-үзә дурдуғуну јени сәпкидә, мәсәлән фәһләjлә саһибкарын, кәндли илә мулкәдарын, рәијjәтлә шаһын арасындағы антогонизмдә, мәсләк айрылығында мә'наландырмышдыр. Шаир, Зәрдүштүн тимсалында бәшәриjjәtin һүрмүздүнү—хејир «аллаh»ыны көрмүшдүр. М. Э. Сабир ислам дининин әсрләр бою минләрлә авамы әзаб чәкмәjә, баш-көзүнү јармаға, ач галыб хәстәләнмәjә вадар едән дини мәрасимләrinә гаршы новруз бајрамыны гојмуш, ону зәрдүштилијин яхши бир нұмунәси кими тәгdir етмишdir.

Шаирә көрә, нә јахшы ки, Новруз вармыш һеч олмаса Новруз бајрамының сәбәбинә чамаат бир ај инсан кими јашајыр, шәнләнир, сүфрәси долур, дәрди-гәми дағылыр:

Һәмдүллаһ ки, бу күн бәхтәвәр олду башымыз,
Кәлди новруз, демәк, артды бир ил дә јашымыз,
Бүтүн әгвамә көрә кәрчи чох аздыр јашымыз,
Бавұчуд-ин икидир, бир сәнәдә ил башымыз:
Бири новруз, бири мәни-мәһәррәмдир, әму!
Бири мәжеји-ишрәт, бири гәмдир, әму!
Бу сәбәbdәn бир или биз дә ики пај едирик:
Бир пајы он бир, икинчи пајы бир ај едирик,
Он бир ај налә чәкиб, ағлајыб ах-вај едирик,
Бир ајы ләбләби-кишмиш јејиб, охгај едирик;
Чүнки бу ежд биз исламдә ә'зәмдир, әму!
Шивеји-мәзһәби-Зәрдүшт, әсәри Җәмдир, әму! (33)

Новруз бајрамыны шаир «Шивеји-мәзһәби-Зәрдүшти»—
Зәрдүшт мәктәбинин шивәси, Зәрдүшт кәламынын бәjәндиди-
ји, тәблиғ вә тәмсил етдији әсил ел шәнлиji кими сәчиijә-
ләндидир.

М. Э. Сабир Шәрг әдәбијатынын әфсанә вә нағылларыj-
ла зәнкин олан романтик характерләри јүксәк сәнәткарлыгы-
ла әкс етдирик Фирдовси «Шаһнамә»сини дәриндән өјрән-
миш, поеманын гәһрәманлары Рустәми, Залы дәфәләрлә-
jad етмиш, (34) гәләмә алдыры бә'зи образлары Рустәмлә-
мугајисәли көстәрмишdir. Рустәм hәm мәнфи, hәm дә мус-
бәт гәһрәманларла мугајисә олунур. Мәнфи гәһрәманла Рустәм-
тәмин кинаjә тәрзи илә «мугајисә» едән шаир өз типләрини
лаға, мәсхәрәjә гојмушдур: Оғлуну тәрбијә етмәкдәnsә, онун
јарамаз hәrәkәtlәрилә фәхр едән надан атанын дилиндәn
ешидирик:

Оғлумуз, ај Хансәнәм, бир јекә пәлван имиш!
...Сән өләсән, гој hәлә олсун әмәлли чаван,
Он бешә чатсын јашы, чүр'етин етсин әjan,
Бир гочу олсун бу ким, аләмә салсын фәган,
hәр кәс она сөјләsin: Рустәми-дастан имиш!
Бәхтәвәр олсун башын, бәхтимиз оғлан имиш! (35)

О јердә ки, лирик мән шаирин өзүдүр, орада Рустәмлә-
мугајисә едилән гәһрәманын Рустәм икидлиji көстәрдијинин
поетик шаһидлијини көрүрүк! Бә'зән дә мәнфи тип өзүнүн
тәрәфдарларыны Рустәмлә мугајисә едир, лакин онун дүш-

мәни олан мүсбәт шәхсин һәмин Рұстәми-чәнкләрә галиб кәлдијини е́тираф етмәк мәчбуријәтиндә галыр. Белә һалларда билирсән ки, данышан адам мүбалиғәчилик еләјир, яхуд өз тәрәфдарларының фәдакар олдуғуну, лакин әлејндарының онлардан гат-гат артыг құчә малик олмасыны нәзәрә чарпдырыр. Мисал үчүн:

Шәһим, таçıдарым, гәви шөвкәтим!
Мәләк-еһтишамым, фәләк-руғ'әтим!
Әкәр лүтфлә сорсан әһвалымы,
Бу намәм сәнә билди्रәр һалымы.
О күн ки, нузурундан әтфи-инан
Едиб, сузи-Тәбризә олдум рәван,
Бу әэм илә ким, шир тәк ҹәнк едәм,
Мұчаһидләрә әрсәни тәнк едәм
Фәдаилләри өлдүрәм Хан илә.
Бијабанлары долдурам ган илә.
Рикабымда бир төвсәни-бәдпа
Ачылмыш башым үстә зәррин лива;
Жәминү жәсарымда сәрһәнкләр,
Нә сәрһәнкләр?—Рұстәми-чәнкләр! (36)

Сабирин Фирдовси «Шаһнамә»сінә бәнзәтмә шәклиндә олан бу «Шаһнамә»си Мәһәммәдәли шаһын Сәттәрхан һәрекатыны јатырмаг үчүн Тәбризә қөндәрди Ейнүддөвләнин дилиндән յазылмышдыр. Ейнүддөвлә Тәбризә кәлиб Сәттәрхан тәрәфиндән мәғлуб едилдикдән соңра бу мәктубу—«Шаһнамә»ни Мәһәммәдәли шаһа қөндәрир. Мәһәммәдәли шаһла Фирдовси «Шаһнамә»сіндәки шаһын мұгајисәси гарталла тојуғун мұгајисәсінә бәнзәјир. Сабир Фирдовси «Шаһнамә»сінә бәнзәтмә шәклиндә гәләмә алдығы «Шаһнамә» мәснәвисіндә демәк истәјир ки, вахтилә шаһларын әзәмәти, мәнфи дә олса симасы, бөյүклүj варды. Фирдовси «Шаһнамә»сіндәки шаһ бүтүн гәддарлығы илә јанаши шәхсијәттедир, Ейнүддөвләнин мәктуб шәклиндә «јаздығы» «Шаһнамә»дәki Мәһәммәдәли шаһ кими ојунчаг дејилдир. Іери кәлмишкән демәк лазымдыр ки, сатирик шे'рдә сәнәтин зирвесинә галхан Сабирин бу кичик «Шаһнамә»си бәдиилик вәдилі чәһәтдән о гәдәр дә камил дејилдир. Лакин бунунла белә шаир бу кичичик «Шаһнамә»силә демәк истәмишdirки, Фирдовси инди, бизим дөврүмүздә јашасајды вә она «Шаһнамә» јазмағы тәклиф етсәјдиләр, мәһз бу үп—Ейнүд-

дөвләнин «Шаһнамә»си тәки чылыз, лүзумсуз, хырда бир шеј жазарды. Ахы индики шаһларда һаны елә бөյүк характер ки, онлара «Шаһнамә» дә һәср едилсин?! Мәһәз бу баҳымдан жанашдыгда, Иран шаһы Мәһәммәдәлијә мәктуб шәклиндә «Шаһнамә» жаҳшы дүшүнүлмүшдүр.

Фирдовсинин әсәринә жаzdығы бәнзәтмәдән дә көрүндуjу кими, Сабир елә ки, епик ше'рә кечир, һисс едирсән ки, ше'рин дили гәлизләшир. Онун классикләрдән истифадә едәрек жаратдығы лирик ше'рләrin көзәллиji илә Мәһәммәдәли шаһа хитабән жазылан «Шаһнамә»си чох фәргләнир, һәтта үслуб жаҳынылығы белә дујулмур.

Сабирин чох севдији, шәхсијјетинә дәрин рәғбәт бәсләдији Азәрбајҹан классикләриндән ән илкини Эфзәләддин Хаганидир. Сабир «Хагани» адлы мәгаләсіндә бөйүк Азәрбајҹан шаириinin ушаглыг дөврүндән кичик бир әһвалаты хатырлатдыгдан соңра, онун ше'р дүнјасында камала чатмасындан ифтихар һиссилә бәһс едир. Ади бир кәндли ушалы Әфзәләддинин бөйүк Хагани дәрәчесинә јүксәлмәсінин әсас сәбәбини онун мүнтәзәм чалышмасында—охумасында көрән шаир жазыр: «Әвәт, охумат бәрәкәти сајәсіндәдир ки, мәлһәмли дүлкәр Эли кишинин оғлу Ширван шаһларынын сәрмајеи-тәфеккүру олан «Хаган» ләгәбини онлардан алмаға кәсби-ләјагәт едиб. Хагани Ширвани кими бир шәһрәти-әбәлијә наил олур ки, бу күн бүтүн удәба, шүәра вә фүзәла индіндә тајани-тәгdir олмагла биз ширванлылар, хассә биз Ширван шаирләри онунла тәфаҳүр етмәкдә һаглы галыјоруз». (37)

«Вагиеи-јубилејкәранә» ше'риндә дин тәблиғатчысы мүәллим Һафиз Әфәнди Шејхзадәj јубилеј кечирилмәсінә етиразыны билди्रән шаир Азәрбајҹаның көркәмли зијалыларынын адыны чәкир вә илк нөvbәдә Хаганини жада салыр:

«Әһсән,—дедим,—ән көзәлчә бир шеј,
Хагани үчүнмү ишбу јубилеј?» (38)

Әсил јубилеји кечирилмәjә лајиг сәнәт корифеји Хагани жаддан чыхарыллыр, лакин адичә дин тәблиғатчысына јубилеј кечирилир! «Шәкибәji» ше'риндә бир даһа Хаганиjә рәғбәтини билдиրән Сабир бөйүк сәнәткарын жарадычылығындан мәғрурлугт вә чәсарәт алмыш, «Һәбсијjә» мүәллифи Хаганиnin үсjanкар руһуну өз поэзијасында женидән, башга сәпкидә чанландырымшылдыр.

«Сабир чөрөксиз јашар, Низамисиз јашаја билмәз!»—дејән шаир, Низами «Хәмсә»сини дәриндән өjrәниш, Низами идејаларына руһән јахын олмуш, даһи Низаминин сәнәткар мудриклијини вә фәлсәфи умумиләшdirмә, габилијәтини бәjәниб тәгdir етмишdir. Низами өмрү боју «әдаләтли шаһ вә зәһмәткеш халг» идејасыны ирәли сүрдүjү һалда, Сабир шаһларын әдаләтли ола биләчәјинә вә дүнjanы азадлыға чыхарачағына һеч зәррәчә дә инанмырды. Күтләнин јашадычы гүдәтини гијмәтләндирән Сабирин ингилаби-демократик идејалара кәлиб чыхмасы ичтимаи мүһитин, әсрин әvvәllәrinдеки ингилаби мәрһәләнин сағлам тә'сиринин нәтичәсидир.

Сабир руһән Имадәddin Нәсимијә јахын олмушшур. О, лирика үчүн чох кәркәмли олан тәкrap, тәлмиһ, истиарә, бәнзәтмә вә башга поетик ифадә vasitәlәrinин ше'рдә ролу вә јери мәсәләсindә Нәсимидән чох өjrәнишdir. Тәкчә рәдифләrin тәкriриндә Нәсими илә Сабир поезијасы арасында на гәдәр паралелләр олдуғуну сонра көрәчәјик.

Сабир Мәһәммәd Фүзули поезијасыны да чох севмиш вә ондан чох шејләр өjrәнишdir. Фүзулидән лирикада җениш мә'налары усталыгla вермәк габилијәтини әхz едәn Сабир, ше'рдә ичтимаи мотивләри усталыгla вермәк бачарығыны Фүзули сәнәтиндән өjrәнмәjи өзүнә борч билмишdir. Сабирин Фүзулијә бәнзәтмәләри орижиналдыр, јениdir. Бурада јалныз Фүзули формасы сахланылыры, мәзмун исә тамам јениdir. Чәфәр Хәнданын геjd етдији кими, (39) Сабир оиларла Шәрг шаирина бәнзәмир, чунки Сабир мәһz өзүдүр!

Сабир мәһz Сабир олмаг истәмишdir! Сабир Хаганини чох севирди! Лакин о Хагани олмаг фикринә дүшмәмишdir! Чунки о, Хагани јолу илә кедиб гәсиðә вә фәхриjәләр jазмагла, һәмвәтәnlәrinи авамлыг вә чәhаләт јухусундан айлда биләчәјинә шубhә илә бахырды! Сабир Низамини севирди. Лакин о, Низами олмаг фикринә дүшмәмишdir. Чунки о, «Хәмсә»nin бөjүк сәнәткарлығына вә бәшәри идејаларына hejran олса да, Эмир Хосров Дәhlәви, Элишир Нәваи, Әбдүррәhман Чами вә башгалары кими «Хәмсә» бағламагла сәләфләrinдән ирәли кедә биләчәјинә вә халгынын ичтимаи мубаризәsinә үrәjинчә хидмәт көстәрәчәјинә шубhә илә бахырды. Сабир Нәсимини севирди. Лакин о, Нәсими олмаг фикринә дүшмәмишdir. Чунки, Нәсиминин «аллаh, јарадычы—инсанын өзүдүр!»—дејән бәшәри фәлсәfәsinin надан һәмвәтәnlәри тәrәfinдәn дәрк едиләчәјинә шубhә

илә бахырды! Сабир Фүзулини севирди! Лакин о, Фүзули олмаг фикринә дүшмәмишdir! Чүнки о, бу јолла нә гәдәр ичтиман шे'рләр, мәһәббәт дастаны вә ja севки лирикасы јаратсајды да, «јатанлары аյылтмағда» мүһүм хидмәт көстәрә биләчәјинә шубhә илә бахырды! Бәс Вагиф! Нијә ахы, о да гошма јазмады! Мудрикләrimiz дејир: «Һәр охујан Молла Пәнаh олмаз». Догрудан да hәр гошма јазан Вагиф олмаз. Сабир Молла Пәнаhын јолу илә кедәрәк гошма јазмағы вә бунунла да мұасирләrinи гәфләт јухусундан аյылтмағы гери-мүмкүн сајыр вә икинчи Вагиф олмаға шубhә илә бахырды. Сабир өз мүәллими вә бөйүк мәсләкдашы Сејид Эзим Ширванини дә севирди. Бәс нәјә кәрә о, Сејид Эзим јолуну кетмәди? Нәјә кәрә чохлу hәчвләр јазмады? Нәјә кәрә дәрс китабы тәртиб етмәди? Нәјә кәрә диван бағламаға да киришмәди? Она кәрә ки, бу vasitәlәrlә Сејид Эзимдән артыг иш көрәчәјинә вә керидә галмыш миllәtinә јардым көстәрә биләчәјинә Сабир шубhә илә бахырды!... Кимсәни тәкrapar етмәmәk идеялары вә Сабир шубhәlәri бөйүк шаири горуду, сәнәт јолларында бир дост кими онун голундан тутду вә XX әср Азәрбајҹан ше'ринин ән парлаг улдузу мөвгејинә галдырыды. Сабир e'тиraz јолуну тутду, елә бир e'тиraz јолуну ки, о јалныз hәgигәtә апaryb чыхарырды.

Әдаләtsизlijә вә hагсызлыға гаршы Сабир e'тиrazы чохчаларлыдыр. Башда өз бөйүк хофу илә диндарлары мұбаризәdәn чәкиндирәn аллаh олмагла, hәr чүр әдаләtsизlijә әл атан дин хадимләrinin, чәnnәt хүлjasы илә шүурлары зәhәrlәjәn, бејinlәrdә әдаләt вә тәрки мұбаризә тохумлары әкәn ислам мүбәlliglәrinin фәалиjјәtinә e'тиraz— Сабир e'тиrazынын илк чаларыдыр! Доғруданмы әдаләtsizlik дүнjasынын сүкансызы аллаhдыr?! Доғуданмы яр үзүндә баш верәn бүтүn әдаләtsizliklәrin баиси аллаhдыr?! Доғруданмы көjlәrdә gәrar тутмуш аллаh яр үзүндә баш верәn hәr шеji көрүр вә баш верәchek hәr бир nadisәni gabagчадан kөrmәjә gadirdir?! Елә исә бәs нә үчүn аллаh әzilәn, mәhв oлан, mә'nәn алчалдылан әmәkchi зүmrәjә hеч бир kөmәk eтmәk fikrinde dejildir?! Экәr аллаh hәr шеjә gadir исә, бәs нијә әдаләtsizlijә mejdan verir? Сөzүn әsil mә'насында o, jerdәki gаниичи падшашларын prototipidir! Belә jерүстү аллаhларын дүнjanы idarә iшlәriндәki танунсузлугларына e'тиraz эlamәti oлaraq шаир јазыр:

Даш гәлбели инсанлары неjlәrdin, ilanı?!
Биздә бу сојуг ганлары nejlәrdin, ilanı?!
Бағын, әкиниң хејрини бәjlәр көрәчәкмиш,—
Тохм әkmәjә deһganhlarы nejlәrdin, ilanı?!
Иш рәnчbәrin, kүch өkүzүn, jер өzүnүnkү,—
Bәjzadәlәri, xanlары nejlәrdin, ilanı?!
...Bir дөврдә kим, sidg cәfa galmajaчagмыш,—
Bilmәm белә дөвранлары nejlәrdin, ilanı?! (40)

Бу, Сабирин өз сәсидир! Сәnәtkar үrәjinin дәrinliklә-
ринdәn гопан замана гарши тушланан нифрәт вә gәzәbin
әкс-сәdasы, бәшәри e'тиrazdyr! Нәjә лазымдыр зүлм etmәk-
lә kүn кечирәn түfejiliләr?! Бунлары аллаh nә үчүn jarat-
myshdyr? Нә үчүn онун hәr шejә гүvvәsi чатдыfы haлда,
jaratdyglaryны tәribjә etmir, onlara mәrһemәt, insaf ver-
mir?! Сабирин бу гәbillәn олан шe'rlәrinи oхудугдан son-
ra аллаh kәzdzәn дүшүр, adilәшир, учузлашыр. Экәр «Nejlәrdin ilanı!» шe'rinde аллаh инамы sarсыдан фикir
чидди планда ишләniбсә, «Шүkr худаја!» мәsnәvisindә isteñza dana гүvvәtliдir. Burada sanки, аллаh mәsхәrәjә go-
julur, ганунсузлуглara көrә nesabat vermәsi ондан tәlәb
olunur:

Bimәrһemәt э'janлaryna шүkr, худаја!
Bu сahiби-miljanлaryna шүkr, худаја!
Mилләt гәminә bахmajan әnзari-kәrәmlә—
Ишани-zәviшanлaryna шүkr, худаја!
Иш билмәjәn, anчag јemәk-icmәkдәn әlavә,
Bu чанлы dәjirmanлaryna шүkr, худаја! (41)

Burada шaир hәm аллаh e'тиraz edir, hәm dә millәt
гәminә bахmajan пулләrәstlәrә, «chanлы dәjirmanлara!».
Bu e'тиraz bашга tәrздә, bашга forma вә mәzmundә верил-
sәjdi, bu чур гүvvәtli психоложи tә'sir гүvvәsinә malik
olmazdy.

Сабир e'тиrazынын икинчи mә'nәvi чалары dinә e'тиraz-
dyr!

hәlә 600 il әvvәl «аллаh mejdan oхujan» Имадәddin
Нәsimi әn'әnәsinи jashadan, hәlә эср jarym әvvәl «Mәn бү-
tүn динләri puch вә әfсанә nesab eDIRәm»—dejәn материя-
лист—атеист M. F. Axundov дүnjakәrүшүn әbәdilәshdirәn
Сабир hагsyzlygyн hүчумundan вә char сензурасынын тәz-
jigindәn jaxa gurtara bilәchek bir jumshaglygla danышmag

зэруратини дәрк етди жаңылардын тәгидирдә белә, характериндәки принципиаллыг вә барышмамазлығын рәмзи әlamети ола-раг иронија, кинајә вә сәрт күлүшлә динин әсасларына гар-шы чыхыр! Динләрин јаланчылығына, дин хадимләринин мәсләк вә вичдан сатынлыгларына, «јорулуб ѡлда галма-ларына» даир поетик дәлил-сүбутлар кәтирән шаш-жазырды:

Алданмарам ки, дөгрудур ајинин, еј әму!
Қассин мәни, һәгиги исә динин, еј әму!
Иманына гәсәмлә чапырсан чәмаәти,
Гулдуручулуг түфәнкимдир, динин, еј әму!
Гәлбин кими сијаһ едәмәзсән мәһасинин,
Чумма һәнајә бошла бу тәлвинин еј әму!
Сөвмү сәлатдан сәнә кәр чыхмасајды пул,
Олмазды бунча зәһмәтә тәмкинин, еј әму!
Тикмә нәмазының қөзүмә бир чида кими,
Көстәр мұамиләндәки тә'јинин, еј әму?! (42)

Бу кичик тазијанә характерли ше'рин тә'сир гүввәси бө-јүк епик әсәрләр гәдәр тәлгинедицидир! Бурада Сабирин динә е'тиразы дин хадимләринә е'тиразы илә бирләшири.

Үчүнчү е'тираз һәдәфи кими дин хадимләри Сабир сати-расында мұһым мөвге тутур! Экәр аллаһ бир зұлм едирсә, заманын һакимләри аллаһ зүлмүнә икинчи зұлм әлавә еди-ләрсә, дин хадимләри әзилән әмәкчи күтләјә даһа артыг зұлм едирләр! Динин ҳүлја олдуғуну, инсанлары әсарәтдә сахламаг үчүн залымларын әлиндә васитә ролуну ојнадығы-ны габарыг, поетик чизкиләрлә нәзәрә чарпдыран сәнәткар аллаһ вә дин адындан өз фәрди мәгсәдләри үчүн сәрвәт вә вар-дөвләт јыған, лакин мә'нән касыб мө'минләре үз тута-раг дејир:

Чох да демә сәрвәтү-саманлыјам, еј филан!
Болду пулум, бир нечә милјанлыјам,—бир утан!
Мәһтәрәмәм, мә'тәбәрәм, шанлыјам,—дур, дајан!
Мәшһәдијәм, каблајыјам, начыјам, начыјам,
Динлијәм, иманлыјам, әрканлыјам,

һәм эли Гур'анлыјам!

Сәндә демәк дин дә вар, иман да вар,—фильмәсәл,
Ев долусу не'мәти-әлван да вар,—бибәдәл;
Хәз-күләчә, сәрвәти-саман да вар,—чох қозәл;
Ев-ешик, ејван, мүтәәддид отаг,—тәмтәраг,
Jaғлы плов, дадлы фисинчан да вар,

Шәрбәти-рејhan да вар.

Гоншуда лакин нечә үрјан да вар,—гыш, боран...
Кирjә дә вар, наләвү әфган да вар, нимчан...
Сән ки, шәриәтчисән еj бинәва, гыл hәja!
Шәр'дә ахыр нә, бир eһсан да вар,

Һәгги-мусәлман да вар...
Инди кет инсаf елә,
Ач башыны, вер јелә.
Мәзһәбу иман сөзүн
Вирд еләмә бир белә!... (43)

Бу ше'рдә, hагсызлыг вә әдаләтсизликлә нәфәс алан ичтимаи мүһитиндә зүлм вә истисмарчылар зүмрәсинин варлығы, ләјагәтсиз симасы, нечә деjәрләр, өлчүлүб-бичилмиш, тутарлы мәнтиг вә әсаслы тәнбәhедичи пафосла гәләмә алымышдыр. Шәриәтә көрә eһсан «фағыр-фүгәраjә, әлсиз-ајагсыза» верилмәлидир, лакин диндарлар eһсаны ejsh-иширәт јығынчағына чевирирләр. Шаир онларын «eһсаны, хұмс-зәкаты» өз мәnфәэтләри, өз «чибләри» үчүн јараплы несаб етмәләрини кәскин әjани дәliлләрлә ашкар вә ifша-едир!

Сабирип поетик әгидәсингә дәрдүнчү e'тираз чалары hагсызлыг дүнjasынын зүлмкарларына, өзбашыналыға вәрдиш етмиш, инсафы-мүрвәти итириш әзазил адамлара гарышы чеврилмишdir. Зүлмкар шаһлар, рүшвәтхор мә'мурлар, азынын чиновникләр, фәhlә-кәндлини инсан јеринә гојмаjan бәj-хан зүмрәси өз haрам «хошбәхтликләри» вә лаиг олмадыглары ихтијаратлары илә шаириң үрәjинде шиддәтли e'тираз доғуурулар! «Зилли Султан бура саj сојдурууб алдыгларыны!», «Авропада Мәммәдәлинин ешгбазлығы», «Милләт нечә тараç олур олсун, нә ишим вар?», «Фә'lә өзүнү сәn дә бир инсанмы санырсан?», «Нә сохулмусан араja, а башы бәлалы фә'lә?», «Мәзлумлуг едиb башлама фәрjада әкинчи!» кими ше'рләрдә инсанлар арасындакы аjры-сечкилек вә геjри-бәрабәрлик поетик ifsha мәһарәтилә гәләмә алымыр! Нәр типи өз дилиндә данышдырмаг мәһарәтини поетик мә'наландырma илә вәhдәтдә гәләмә алан шаир, сурәтләrin характерини ачмаг үчүн типик-сатирик боjалардан бачарыгla истифадә едир. Мәhз бурада Сабир гәләми дана бәшәри вүс'эт кәсб едир вә беләниклә o, Jахын вә Орта Шәргдә ингилаби дирчәлишә зәмин ѡаратмагда мисилсиз хидмәтләри илә сечилир.

Сабир е'тиразынын башга бир мұбариز чалары өз гәләм достларына мұрачиэтдір. Сабир гәләм достларыны мұбариз олмаг, өз әсәрләри илә мәзлумлары аյылтмаға хидмәт етмәк, зұлму вә зұлмкарлары мәһв етмәклә халғын голундан тутмаг үчүн сәфәрбәр олмаға чағырыр! Шаир Мәһеммәд Баги өзүнүн мәрсијә вә синәзәндләрдән ибарәт «Мәһеммәдијжә»сіндә (44) кәрбәла һадисәләрни өн планда тәсвир едәрәк, дин мұчаһиди кими дәридән-табығдан чыхырса, Сабир она е'тираз едиб дејир ки, Имам Իүсејнин гызы Сәкинә және ағлајынча, бурада дөггүз-он жашларында әрә верилән, соңра да гара чадра алтында өмүрлүк бәдбәхт олан фатматүкәзбанларын, «бир лоғма наң үчүн көзу кирjan олан чоңугларын» һалына ағламаг лазымдыр! Мәһеммәд Багинин:

Нә рәвады Шам ичиндә гала бипәдәр Сәкинә,
Кедә ѡллары пијада, ола дәрбәдәр Сәкинә!—

мәт'ләли синәзәндінә е'тираз олараг Сабир јазыр:

Нә рәвадыр әғнијалар баҳа ач галанә, ja рәб!
Бу нә сөз ки, ач галанә, олуна ианә, ja рәб!
Чыха чаны ач галанын көзүнүн бәбәкләріндән,
Кедиб ишләсін, газансын әлинин әмәкләріндән,
Нәдир әғнијајә хејри оларын јемәкләріндән?
Јемәјиб ачындан өлсә, дәхи бош бәһанә, ja рәб!
Мәнә бојлә-бојлә ишдә демәјин сөз, ej чәмаәт!
Нәјимә кәрәк ки, јексәр гырылыб өлүр дә милләт?
Јарадан худаји-разиг едәчәк өзу кәфаләт,
Нә рәва баҳам фәгирә, үрәјим буланә, ja рәб! (45)

Мәзлумларын мұт'илијинә, һәр зұлмә табе олмаларына е'тиразыны учалдан Сабир дејир ки, бу адамларын шүүруну, мәсләкини, әгидәсіни, гүвшесини, ирадәсіни ојатмаг лазымдыр! Баҳма ки, бир чохлары:

Сәс салма, жатанлар айлар, гој һәлә жатсын,
Жатышлары разы дејиләм кимсә ојатсын. (46)

дејә фәрјад гопараачаг, милләтин айлмасына разы олмаја-
чаглар. Һәрчәнді «милләт бағчылары»

Лајлај, бала лајлај,
Жат, гал дала лајлај! (47)

дејә халгын маарифләнмәсінә, ағ қунә чыхмасына һәр вәситә илә мане олмаг истәјәчәкләр, о заман сән өз е'тираз сәсіни учалт!

Де ки,

Аյыл еј үммәти-мәрһумә аյыл! (48)

Де ки,

Ағладыгча киши гејрәтсиз олар! (49)

Де ки, зұлм евини бәрбад етмәк, мәзлүмларын сәадет галасыны учалтмаг вахтыдыр!

Бурада Сабир е'тиразының бүтүн деталлары бирләшир: Аллах вә онун ады илә гәбәһәтләр едән дин вә дин нұмајәндәләринә, «гарталы ған ичән», тахты инсан сүмујұндән јонулан чарлара, шаһлара, һөкмдарлара, онларын әлалтылары олан ағалар, мә'мурлар, гочулар, вичдансызлар мұһитинә— бир сөзлә, зұлм вә истиスマр дүніасына гаршы дәруни е'тираз! Бәшәрийжетин мин илләр бою һагсызлыг үзәриндә гурулmasына е'тираз! Инсан һүгуглары вә инсан ләјағетинин тапданmasына е'тираз!

Гејд едилди жи кими, 1905—1907-чи илләр буржуа-демократик ингилабы вә «Молла Нәсрәддин» журналының ішшәрә башламасы Сабир исте'дадының парламасы учүн зәмин ѡаратды. Бир һәгигәти дә унутмаг олмаз ки, Сабири Сабир едән тәкчә «Молла Нәсрәддин» дејилди. Сабир о дөврүн мүтәрәгги истиғамәтли дөври мәтбуатында мүнтәзәм оларға чыхыш етмишdir. Мәтбуат органларында чыхышы Сабири кениш охуучу күтләләrinә танытмагда мүһум рол ојнады. (50) Кениш охуучу күтләләри илә жақындан тәмасда олмасы Сабири бир сәнәткар кими даһа да јүксәлти, мөвгејини мөһкәмләтди, онун инамыны артырды.

Сабир инамы да Сабир е'тиразы кими чохчәһәтли, чохсаһәлидир.

Сабир инамының илк чалары шаириң өз исте'дадына, өз мә'нәви имканларына олан инамыдыр. Инам—гәһрәманлығын өзүлү, әсәрәтин атасылдыр. Инам олмадан инсан чәмиј-јәтдә һеч најә наил ола билмәз. Мәһз өзүнә, өз шаирик гүдәрәтинә инандығдан соңра Сабир поетик аләмдә өз сәси илә танынмаға башламышдыр.

Сабир инамының икинчи чалары шаириң һагсызлыг дүнjasының дөвриләчәјинә, ағ қүнүн кәләчәјинә инамы илә мүәјіждандыр.

Сабир инамының поетик гүдәрәти илк нөвбәлә дини вә дин хадимләрини ифша едән әсәрләрдә үзә чыхлы. Сабир динин вә динләрә ихтијарат верән, халгын чәһәләтдә сахла-

магда динин тә'сириндән барынан көһнә гурулушун өзүлүңүү, өсасларынын сарсылмасыны да бир сәнәткар мүдриклиji илә дәрк едиr вә инанырды.

Санма эздикчә фәләб бизләри виранлыг олур.
Ун тәмәннасы илә бугда дәјирманлыг олур!
Гарышыгдыр һәләлик милләтин исте'дады,—
Эләнирсә, сафы бир јан, тозу бир јанлыг олур!
Чалхаландыгча, буландыгча заман неһрә кими,
Jaғы jaғ үстә чыхыр, ајранлыг олур! (51)

Сабир инанырды ки, зүлмкарларын вә онлара архаланараг билдикләрини едән дин мұчаһидләринин ахыры јахынлашыр. Сабир вәтән торпағынын кәләчәк чичәкли қүnlәри нә вә халгынын қәләчәјинә инам һиссилә өмрүнүн соңларында даһа илһамла јазыб-јаратды вә бу инамын құчүйлә бешалты илдә классикләр чәркәсиндә дурду:

Нә гәм, угратса да бир күн мәни ифшајә зәман,
Мән кедәрсәмсә мәрамим јенә дүнjadә дурап!
Сеjли—тә'н оjlә тәмәввүчлә алыб девү бәrim—
Бәнзәрәм бир гочаман дағә ки, дәрјадә дурап! (52)

Сабир бу инамына сығынараг јаратды! Мәһz бу мә'нада, сатирик мотивләриjlә диггәти чәлб едән Сабир сәнәтини бәшәриjјәtin ишыглы кәләчәјинә чох чидди бир инамын рәмзи кими гијмәтләндирмәк олар. Мәһz бу бахымдан јанашлыгда, Сабир сәнәтини сәнәткарын гүдрәтли өзүнәинамы кими гәбул етмәлийк. Сабир сәнәти башдан-баша инамдыр!

Сабир нә јаратмышдыр?! Јени бир поетика! Бу, Шәрг поетикасы да дејил. Бу, гәрб поетикасы да дејил. Лакин, бу, дүнja поетикасынын апарычы голларындан бири олан Сабир поетикасыдыр!

Сабирин поетикасы дедикдә, heч дә шаирин јарадычылыгынын идея-нәзәри көкләрини, Сабир дунjakөрүшүнүн ичтимаи-фәлсәфи тәрәфини әтрафлы арашдырмачы өн пла-на чәкмәк лазым кәлмир. Һәр бир шаирин поетикасындан данишшанда олдуғу кими, Сабир поетикасындан бәһс едәркән дә илк нөвбәдә шаирин поетик аләмини һәртәрәфли дәрк етмәк лазым кәлир. Белә бир ашкар һәгигәт вардыр ки, пое-зија heч дә тәкчә дуjулардан, фикирләрдән ибарәт дејил-диr. Мәниjјәтчә шаир олмајан кәсләрин ағлына нә гәдәр-

бөјүк идея кәлирсә кәлсин, о, нечә бәшәри фикирләрлә дүшүнүрсә, дүшүнсүн, нә гәдәр ағыллы олурса-олсун, онун гәләминдән поетик мәһсүл көзләмәк олмаз. Манийәтчә шаир олмајан шәхсин гурашдырығы нәэм кимсәнин зөвгүнү охшамаз, кимсәнин үрәјини элә алмаз. Экәр ше'р гајда-ганунарыны билән һәр кәс ше'р јаза билсәјди, онда шаир әлиндән тәрпәнмәк олмазды! Сабирин демәк истәдији фикирләр, тәмсил етдији идејалар о дөврдә чох шаирин шे'рләриндә ортаја атылыры! Лакин һәмин идејалар һеч бир шаирин сәнәтиндә Сабирдә олдуғу кими эсил поетик эксини тапмыштыр! Сабир поезијасының чаны шаирин—гәләмә алдыры идејаларын бөјүклүјү илә бәрабәр онун поетик сәнәткарлығындадыр. Сабир гәләмә алдыры ади мөвзуну белә гүвәтли шаир тәхәjjүлү вә чилаланмыш ана дили васитасила, долгун вә айдын формада мә'наландыра билдији үчүн жаздыглары дәрһал әзбәрләнмиш, јаддашларда һәкк олунмуш, мүэллифини севдирмишdir!

Сабир поезијасыны классик Шәрг поезијасындан фәргләндирән вә ирәли апаран онун ше'рләриндәки ингилаби мәзмун вә классик поетикадан фәргли, јени форма вә дил әлванлығы олмушдур.

Сабир поетикасының әзәмәти поетик форма илә поетик мәзмунун бирлијиндә чанланмыштыр ки, бу да оригинал Сабир поезијасының јаранмасына сәбәб олмушдур!

Сабир поезијасындакы ингилаби мәзмундан хејли јазылмыш, бәһс едилмишdir. Хүсусән Мәммәд Мәммәдов, Аббас Заманов, (53) Әзиз Мирәһмәдов, (54) Мирзә Ибраһимов (55) вә Мидһәт Ағамировун монографијалары Сабирин идејалар аләминин, Сабир дүнјакөрүшүнүн тәһлилиндә мүһүм әһәмијәтә маликдир. Лакин тәэссүфлә гејд етмәк лазымдыр ки, бүтүн бунлар Сабир сәнәткарлығының мәһарәти, бәдии ифадә васитәләринин кәшфләри, ондакы форма рәнкарәнклијинин јенилиji илә вәһдәтдә верилмәмишdir. Чәфәр Хәнданын вә Экрәм Чәфәрин тәдгигләриндә исә Сабир поетикасының бә'зи мүһүм чәһәтләри өз эксини тапмыштыр. Лакин бунунла белә Сабир поетикасының, хүсусән Сабирин тәтбиғи поетикасының арашдырылмасына һәлә дә еңтијач дујулур. Экрәм Чәфәрин Сабир поезијасының вәзни барәдә жаздыглары илә (56) там шәрикк вә гејд етмәлијик ки, һәмин тәдгигатдан соңра, һәләлијә Сабир ше'ринин вәзниндән кениш бәһс етмәк лузумсуз көрүнүр. Сабир поезијасының бәдии ифадә васитәләри бүтүнлүкдә Чәфәр Хәндан тәрәфиндән ишләнмишdir. (57) Лакин бу тәдгигат

эсөрләриндә дә биртәрәфлилијә јол верилмишdir. Тәтбиgi поетиканын јаратдығы идея-мәзмун кәнарда галмышдыр. В. Г. Белински јазырды: «бүтүн дүніјада бүтүн рәнкләр, сәсләр, тәбиэт вә һәјатын бүтүн формалары поезијанын предмети ола биләр. Вә поезијанын мәниjjәти, һәмин бу һадисәләрдәки мәниjjәтдири ки, бу мәниjjәт һадисәләри, онларын варлығыны чанландырыр. (58) Бу бахымдан Сабир ше'ринин жанрлары, шәкли хүсусијәтләри, классик Шәрг поезијасына онун қәтириди форма јениликләри, поетик образлылыг вә гафијәләндирмә системи һәлә дә ишләнмәмиш галыр. Һалбуки, М. Э. Сабирин поетикасы бүтөвлүкдә классик Шәрг поетикасынын мүһум вә јени бир голуну тәшкىл едир. Сабир поетикасынын елми дәгигликлә арашдырылмасы силсила поетик һәгигәтләрин үзә чыхмасына зәмин јарадыр. Сабир поетикасында поетик һәгигәтләр дедикдә ики—бири дикәрини тамамлајан амилә ишарә едилir: а) Сабир поезијасында сырф һәјат һәгигәтиндән ибарәт поетик образланырмалар—башга чүр десәк-поетик образлар силсиләсi; б) Сабир поезијасында дәнијанә узагкөрәнликлә сөjlәнмиш ичтимай-бәшәри һәгигәтләр—о һәгигәтләр ки, гејри-ади тәфәkkүр догуран надир инсан беjни илә тутумланыр дејилишиндән ил, гәринә, әср вә даһа чох заман кечдикдән соңра фәрзијәликдән чыхыб һәгигәтләшир, чәмиjjәтдә инсан һәјатына доғмалашыр, ағ күnә, севинчә, үмидә, арзуја говушур, тоj-бајрама, ел шәnлијинә, халг сәадәтинә, вәтән талеинә говушур.

М. Э. Сабир Хагани вә Низамидән епик вұс'әт, Нәсими, Фүзули вә Вагифдән милли дилин зәнкинликләрindән барынан поетик дил алмыш, кәssкин һадисәләр, оригинал образлар вә унудулмаз типләр галерејасындан ибарәт «Һөпнөнамә»нин вәнид күлл һалында епик вұс'әт тапмасында, халгын үrәjинә јол тапан оригинал Сабир дили кәшф етмәсindә ики әсас гаjnагдан фарсдилли вә Азәрбајҹан (ана) дилли классик ирсимиздән ejni дәрәчәдә барынмышдыр.

О, әruz вәznини садәләшdirмиш, классик әruz дилиндән олан илләт, зиһаф вә ималеләrin сајыны азалтмыш, әruz вәznili ше'rdә олан дәбдәбәli, ибарәli вә гәлиз сөзләrin јеринә садә данышыг дилиндән бүллур сөзләр ачмышдыр. Сабир ше'р дилини үмумхалг дили сәвиijjәsinә галдырымаш, зәnкин лүfet фондуна малик милли әдәbi дил јаратмышдыр вә беләликлә дә Азәрбајҹан халгынын јүksәk поетик тәfәkkүr саһиби олдуғуну, мә'nәn дүніјанын ән камил халг-

лары сэвијјәсіндә дајандығыны өз јарадычылығы илә су-
бут етмишdir. О, өз сәләфи М. Фұзулинин:

Ол сәбәbdән фарси ләфзилә чохдур нәэм ким,
Нәзми-назик, түрк ләфзилә икән дүшвар олур.
Ләһчеji-түрки, гәбули-нәзми-тәркиб етмәјиб
Эксәрән әлфази-намәрбуту наһемвар олур.
Мәндә товғиг олса бу дүшвары асан еjlәрәм.
Новбаһар олғаč тикәндән бәрки-күл изһар олур (59)

бу арзусуну әмәли шәкилдә јеринә јетирмишdir.

Көрүндүjү кими Сабир ше'ри һәлә елми чәһәтдән лазы-
мы дәрәчәдә арашдырылмамыш јени бир поетик аләmdir.
Биз бу тәдгигат ишимиздә онун зәнкин, чаларлы поетика-
сынын Азәрбајҹан әдәбијјатшұнаслығында бу вахта гәдәр
тохунулмамыш бир сыра бәдии чәһәтләрини тәдгиг етмәjә
сә'j қөстәрмишик.

сэввүрүндэ чанландаран, мэнфиликлэрэ гаршы мүбаризэјэ чагыран мүсбэт емосијанын јаранмасына сәбәб олур.

Исимләрин тәкрири бешликләрдә бир даһа көзә чарпдыгча, типин ачкөзлүклә:—өмрүм, һәјатым, чөвһәrim, маличибишданым, этим, ганым, назәндә чананым—дејә пулу бүтүн инсани ләјагәт вә кејфијјәтләрдән үстүн тутдуғуны көрүнчә, дујунча, дәрк единчә дүшүнүрсән: Од јанмаса түстү чыхмаз! Шаир јашадығы һәјатда пул үчүн гејрәтдән кечән алчаг вә ләјагәтсиз адамларын јүзләрлә типинә раст қәлмәсәјди, белә гүввәтли гәләм мәһсулуну јарада билмәзди.

НӘГӘРАТЛАР

Классик Шәрг поэзијасы өлчүлү-бичили, позулмаз ганун-гајдасы—конкreet вә hamыja бәлли формалары олан ән'әнәви шे'рдир. Шәрг поэзијасында әсрләр боју гәзәл, гәсиәт, мәрсүјә, рубай, мәснәви, гит'ә, миначат, нә't вә башга мә'лум формалара heч кәс heч нә артырыб-әксилтмәмишdir. Ыңеч кәсин ағлына кәлмәмишdir ки, мә'лум формалара әл кәздирмәк, жанрларын синтези илә jени формалар әлдә етмәк мүмкүндүр вә лазымдыр. Сабирәгәдәрки Азәрбајҹан поэзијасындакы әруз классик Шәрг поэзијасындакы әруздан heч нә илә фәргләнми्र. Азәрбајҹан поэзијасынын Фұзулидән Сејид Эзимә гәдәрки мәрһәләләри фикирчә, мә'нача нә гәдәр оригинал вә рәнкарәнк олса да, форма ejниjjәтиндән jaха гуртара билмәмишdir. Сабирдә исә тәмам jени мәнзәрә илә гарышлашырыг.

Сабир поэзијасы Шәрг поэзијасындакы ән'әнәвилијин маһијјәтини дәбул етмиш, формал тәрәфинә кәлинчә, бир нөв инкар јолу тутмушдур.

Бурада конкрет олараг Сабир ше'ринин бир чәһәтиндән, Сабир сатирапарындакы нәгәрат бејтләрдән бәһс етмәйи мүнасиб билән тәдгигатчы нәзәрә алыр ки, ше'рдән даһа чох мусигијә мејл ejләjэн «нәгәрат» термини Сабир поэзијасына она көрә доғмадыр ки, бурада әруз сезүн hәгиги мә'насында мусигили, ритмик, аһәнкли, рәван вә ахычы әруздур. Сабирдә әрузла мусиги елә гајнајыб-гарышмышдыр ки, hәр сез, hәр мисра, hәр бејт, hәр ше'р өзлүүндә нотсуз вә аһәнкдар бир мусигини хатырладыр. Сабир ше'риндә нәгәратлар соло ролуну ојнајан хүсуси халлар кими эсил мәт-ләби даһа габарыг, даһа долғун чатдырмаг учун, тәкрири тәлгин јолу илә поетик мәнтиги гат-гат гуввәтләндирмәк учун кәшф едилен гијмәтли поетик ифадә чалары кими поэзијаја кәтирилмишdir.

Сабир ше'рләриндәки нәгәрат бејтләринин һәр биригин мәзмунундан бәһс етмәк, әлбәттә, артыгдыр, лакин нәгәратларын һәр биригин өз хүсуси формасы олдуғуны сұбут етмәк истәр Сабир сәнәткарлығы, истәрсә дә тәтбиғи поетика үчүн мараглы вә кәрәклидир.

Сабир ше'рләриндә нәгәрат бејтләри гошагафијәли олдуғу үчүн биз онлары шәрти олараг бб адландырырыг.

Мұғајисә вә тәдгигат үчүн бб-ләрин 25 формасыны көздән кечирәк:

I. бб — әсил бәндін бириңчи бејтидир вә икінчи бәнддән соңра тәкрара башлајыр (шәкил1.).

а— Милләт нечә тараң олур олсун, нә ишим вар?!

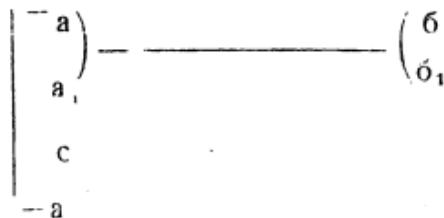
а— Дүшмәнләрә мөһтаң олур олсун, нә ишим вар?!

Гој мән тох олум, өзкәләр илә нәди карим,
Дүнјавұ чаһан ач олур олсун, нә ишим вар?!

Сәс салма, жатанлар аյылар, гој һәлә жатсын,
Жатмышлары разы дејиләм кимсә ојатсын,
Тәк-тәк айлан варса да, һәтт дадымча чатсын,
Мән салим олум, чүмлә чаһан батса да батсын!

б — Милләт нечә тараң олур олсун, нә ишим вар?!

б — Дүшмәнләрә мөһтаң олур олсун, нә ишим
вар?! (62)

Шәкил 1.

II. бб — әсил бәндін өлчүсүндән кери галыр (шәкил 2)

Тәрпәнмә, амандыр бала, гәфләтдән айлма!
Ачма көзүнү, хаби-чәналәтдән айлма!

б — Лај-лај, бала лајлај,

б — Жат, гал дала лајлај! (63)

$$\binom{6}{6_1} \xrightarrow{\hspace{1cm}} \binom{6}{6_1}$$

Шәкил 2.

Бурада әсил бәнд һәзәчин сәккизли сағлам сыныг формасында дырып:

Тәрпәнмә, /амандыр, ба/ла, гәфләтдә/н аյлма
Мәф'улұ /мәфа'Илу/мәфа'Илу/фә'Улұн

бб—исә дөрдлүк сыныг һәзәчидир:

Лај-лај, ба/ла лајлај!
Мәф'Улұ/фә'Улұн...

III. бб—нәгәратлығында галыр, лакин вв, гг, ...пп олур (шәкил 3.).

Башланғыч:

б — Жалғыз, нә дејим, кетди мәним милләт әлимдән,
б — Торпаг башыма, чыхды бүтүн иззәт әлимдән. (64)

Давамы:

г — Сәд һејф, көзәл һөкм—шәриәт тәләф олду!
г — Гануни-әсаси дә бир әнкәл кәләф олду. (65)

$$\left[\begin{matrix} б \\ б \end{matrix} \right] \qquad \left[\begin{matrix} в \\ в \end{matrix} \right] \qquad \left[\begin{matrix} п \\ п \end{matrix} \right]$$

Шәкил 3

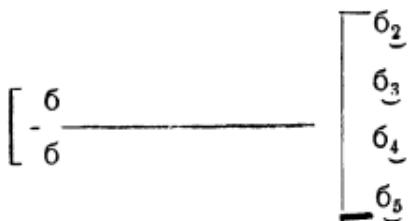
IV. бб—сонда гафијесини сахламагла б₂ б₃ б₄ б₅-лә әвәз-ләшир (шәкил 4).

Башланғыч:

б — Җүмлә долашды, гојмајын!
б — Иш јавалашды, гојмајын! (66)

Сон:

б₂ — Ишләри јашды, гојмајын!
б₃ — Лап данабашды, гојмајын!
б₄ — Гырылды гашды, гојмајын!
б₅ — Көздән узашды, гојмајын!... (67)

Шәкил 4.

V. бб-дә б-شاирин өз сөзү, б—гур'ан аյәсидир, өз мә'насында сәсләнмир, кинајә үчүн, типи мәсхәрә үчүн мә'наланырылыры—типин өзүнә гаршы чөврилир (шәкил 5):

- б — Етдим нә јаман әсрә тәсадүф, аман, еј вах!
 б — «Лаһәвлә вәла гүввәтә илла вә биллаһ!» (68)

Шәкил 5.

VI. бб-бурада бб в-дир. Ше'рин кедишиндә гг, в, дд, ү...пп, в-олур. Жалныз сонда чидди дәјишиклијә мә'руз галыр:
Башланғыш:

- б — Сән, Мәмдәли, горхма!
 б — Гәм чәкмә, дарыхма!
 в — Төхран өзүнүндүр! (69)

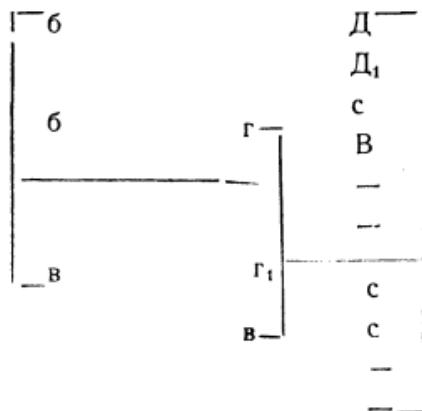
Давамы:

- г — Сән неһрәни чалха!
 г₁ — неч бахма бу халха!
 в — Ајран өзүнүндүр!... (70)

Сон:

- д — Гач, Мәмдәли, дурма!
 д₁ — Чох синәнә вурма!
 с — Мәндән көтүр ибрәт,
 в — Сүлһ еjlә, гудурма!
 — Валлаһ вә биллаһ,
 — Инсансан, инан, аh,

с — **Фәрман** кедир әлдән,
с — **Саман** кедир әлдән,
— **Жалныз нә ки**, Техран,
— Иран кедир әлдән!... (71)

Шәкил 6.

бб в-нин и =с=сс==— олмасы ифрат тәкрапи просесин психологи тәлгин күчүнә кәтириб чыхарыр вә шайрин гәләмә алмаг истәдији баш мөвзуну—эслиндә Мәммәдәлинин мәс'улийтсизлијини, наданлығыны, ләјагәтсизлијини, мәсхәрәје гојан, лакин о гәдәр дә сезилмәјән инчә, кинајәли јумору охучуја тәлгин едир.

VII. бб — сонда бб₁ б₂ б₃ б₄ с б₅—олур.

Башланғыч:

б — Элһәзәр ет, бир юни шејтанды бу!
б₁ — Дур гачаг, оғлум, баш-ајаг ганды бу!... (72)

Сон:

б — Ат чөлә кетсин, нә дәбистанды бу?!

б₁ — Дур гачаг, оғлум, баш-ајаг ганды бу!

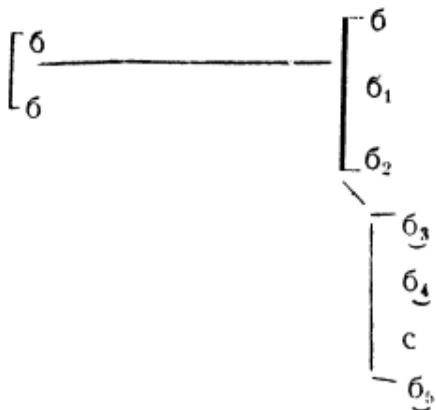
б₂ — Елм адына бир гуру бөйтанды бу!..

б₃ — Нифрәтә шајанды бу!

б₄ — Ыэрзәвү һәдҗанды бу!

с — Мұслими кафир гылан

б₅ — Ханеji-куфранды бу! (73)

Шәкил 7.

VIII. бб_1 -камилләшир— бб_1 в-олур. б-мә'нача дәжишир,
 б_1 в-сабит галыр (шәкил 8).

Башлангыч:

б — Көр бу ган илә бунун шә'нинә еһсан јараширы?
 б_1 — Ja һәлә јығмаға пул, етмәјә милjan, јараширы?
 в — Бөjlә bir шәхсә рәвадырмы, гыл eһсан,
 деjәләр? (74)

Давамы:

Көр бу нефт илә бунун шә'нинә eһсан јараширы?
 Ja һәлә јығмаға пул, етмәјә милjan јараширы?
 Bojlә bir шәхсә рәвадырмы, гыл eһсан, dejәrlәr? (75)

Сон:

Көр бу шәри илә бунун шә'нинә eһсан, јараширы?
 Ja һәлә јығмаға пул, етмәјә милjan јараширы?
 Bojlә bir шәхсә рәвадырмы, гыл eһсан, dejәlәr? (76)

Шәкил 8

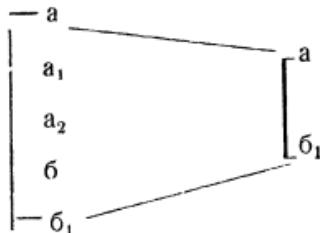
IX. бб_1 -дә б_1 -ләр ахырадәк өз формасында галыр,
 б-ләр исә формаcha галыр, лакин мә'нача дәжишилир:
 Сон бәндин нәгәрратында б-нин тәзә чаларына раст кәли-
 рик. Илк бәнд:

- а — Нури-чешманиммысан, ej пул, ja чаныммысан?
 а₁ — Ысмәтим, намусум, ирзим, гејрәтим, ганыммысан?
 а₂ — Ыәрмәтим, фәхрим, әлалым, шөвкәтим, шаныммысан?
 б — Мүшәфим, Мәккәм, Мәдинәм, гибләм, әрканыммысан?
 б₁ — Мәзһәбим, динимми, ајинимми, иманыммысан? (77)

Сон бәнд:

Сәндән әл чәкмәздим олсајды әлимдә игтидар,
 Лакин ичбарән әчәл ejләр мәни сәндән кәнар,
 Чаным ағзыдан чыхынча сөјләрәм биихијар:
Нури-чешманиммысан, ej пул; ja чаныммысан?
Мәзһәбим, динимми, ајинимми, иманыммысан? (78)

Көрүндүгү кими, илк бәндин илк сәтри илә сон сәтри
 тошалашдырылыш, сон бәндин нәгәрatty кими ишләнмиш-
 дир (шәкил 9).

Шәкил 9.

Х. бб₁дә б₁-ләр мә'нача дәјишилир, б-ләр ejнән галыр.
 (шәкил 10).

Башлангыч:

Моллалар, талеимиз олду әчәб яр бу күн!
 Мисjonерләр дә бизә чыхды һәвадар бу күн!

Сон:

Галсын һәр јердә мүәллимләри бикар бу күн!
 Мисjonерләр дә бизә чыхды һәвадар бу күн! (79)

Шәкил 10.

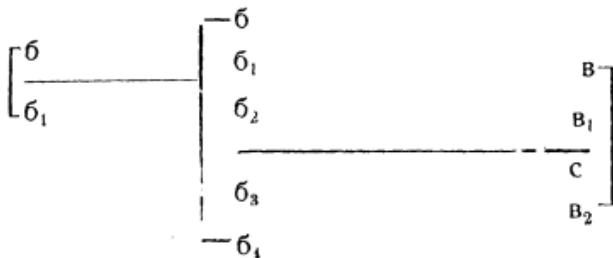
XI. бб₁—һәр икиси дәјишилир. б-ләр һәр дәфә јени мәң кәсб едир. б₁-ләр исә үч өзүнүтәкрадан сонра, 4 дәфә иккى чи чалара кечир. Белә ки, «каһ да бир мәзһәбә—динә сат шырсан дејәсән»—эвәзинә ортада 4 дәфә «Адәтә, урфа, ү сумә саташырсан дејәсән?»—кәлир вә сонда илк мисра јеринә гајыдыр. Лакин сон бәнддән сонра бб₁-ә бир бәлек әлавә едилir. Сон бәнддин бб₁-и:

- б — Леjk сән анламајыб ишдә чашырсан, дејәсән?
 б₁ — Каһ да бир мәзһәбә, динә саташырсан, дејәсән?

Әлавә:

- б₂ — Аста-аста дәбәриб гурдалашырсан дејәсән?
 б₃ — Бә'з әфсанәчиләрлә јанашырсан дејәсән?
 б₄ — Бүсбүтүн мәфсәдәләрлә булашырсан дејәсән?
 в — Aj балам, ејбини ган!
 в₁ — Бир һәја ејлә, утан!
 с — Йохса тәкфир едәрик,
 в₂ — Лапча рұсва олусан!... (80)

Демәли, бб₁—әлавәсиjlә биркә б б₁ б₂ б₃ б₄+в в₁ с в₂—сәвиijjәсинә кәлир. Бу һал гүввәтли поетик биткинлигин бәргәрар олмасына зәмин јарадыр. (шәкил 11):

Шәкил 11.

XII. бб₁-ә бәнддә бир сәтир әлавә едилir.

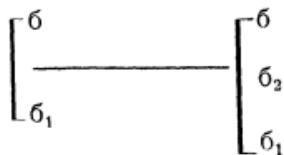
Башланғыч:

- б — Еj ваj ки, һејсијјати-милләт кәтүрүлдү!
 б₁ — Милләтдә олан бүсбүтүн адәт кәтүрүлдү!

Сон:

- б — һәтта дејәләр:—Молла, зијафәт кәтүрүлдү!
 б₂ — Долма вә тәрәк, фирнијү шәрбәт кәтүрүлдү!
 б₁ — Милләтдә олан бүсбүтүн адәт кәтүрүлдү! (81)

Бурада b_1 —јерини b_2 -јэ қүзәшт етмәли олур,—нәгәрат,—
бејтлијини итириб б $b_2 b_1$ —формасына дүшүр (шәкил 12):

Шәкил 12.

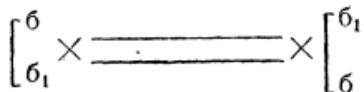
XIII. bb_1 -дә b_1 -ләр мә'нача дәјишилир вә b -нин јерини тутур. b -ләр b_1 —јеринә кечәрәк нәгәратын сонлуғуну тәшкіл едир. (шәкил 13).

Башланғыч:

Рәдд ол гапыдан, ағлама зар-зар, диләнчи!
Вагыйлдама бајгуш кими, идбар диләнчи! (82)

Сөн:

Нөгсан қәтирәр шә'нинә бу кар, диләнчи,
Вагыйлдама бајгуш кими, идбар диләнчи! (83)

Шәкил 13.

XIV. bb_1 һәр икиси дәјишилир.

Биринчи бејт:

Вә'з етдијин инанды, сән амма инанмадын!
Ja лил'әчәб, мәкәр јорулуб бир усаммадын?!

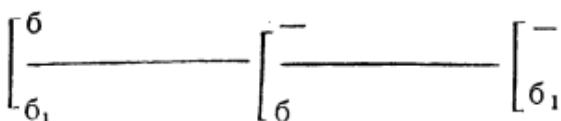
Икинчи бејт:

Рүшвәт һәрамдыр, дедин, алдын, утанмадын!
Мали-јетимә-од—дејә уздун да, јанмадын!

Үчүнчү бејт:

Бир вәгт олар таныр сәни һәр кимсә, гапмадын!
Бу мәһз бир сөз иди—һәгигәтди санмадын! (84)

Сонракы бејтләрдә нөвбә илә ја б, ја да б₁-түлү олур (шәкил 14).

Шәкил 14.

XV. бб₁-дә б-ләр мә'нача дәјишир, б₁-ләр галыр. Сонра даһа бир вә ја бир нечә мисра нәгәрата гошуулур, бб₁—бб₁ б₂—олур.

- а) бир мисра әлавәси (шәкил 15 а) (85)

Мәнзилиниздир сәгәр, охутмурам әл чәкин!

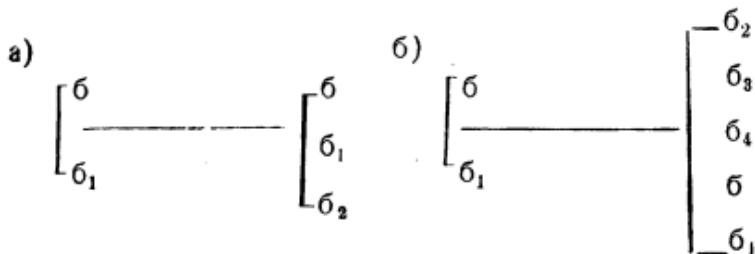
Еjlәмәјин дәнкәсәр, охутмурам, әл чәкин!

Динә зәрәрдир, зәрәр охутмурам, әл чәкин! (86)

- б) бир нечә мисра әлавәси (шәкил 15 б).

Онда ки, онлар ујачаг **сиргәтә,**
Һәбсдә мәшғул олачаг **иңрәтә!**
Фәхр едәрик биз дә бүтүн **милләтә!**
Ким нә дејәр биздә олан **гејрәтә?!**
Ај баракаллаһ бу көзәл **ниjjәтә!...** (87)

Бурада бб₁—б₂ б₃ б₄ бб₁-ләшмиш, нәгәраты күчлән-дирмәклә, шаир мә'наны психоложи поетик гүвшә илә тәлгин етмишdir.

Шәкил 15.

XVI. бб₁—башга бир шаирин бејтидир. Сабир ону башланғыч кими алмыш, өзү истәдији кими давам етдирмишdir. Ше'рин кедишиндә б-ләр ики чешиддә дәјишишиш, б₁-ләр олдуғу кими сахланмышдыр (шәкил 16).

Сә'дидән башланғыч:

«Дил ми्रәвәд зидостәм, саһиб дилан худара,
Дәрди ки, рази-пүнһан, хаһәд шод ашикара!» (88)

Сон:

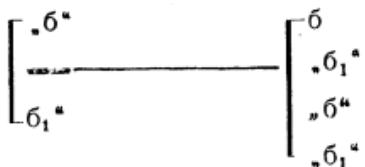
Биринчи чешид:

Ирана бәнзәр олсун гој сәфһеји-Бухара!
«Дәрди ки, рази-пүнһан хаһәд шод ашикара!» (89)»

Икінчи чешид:

«Һатәссәбуһә һәjjү ja ejjuhәссүкара!».
«Дәрди ки, рази-пүнһан хаһәд шод
ashiakara!» (90)

Бејтін биринчи бәнди әрәбчәдән, икінчи бәнди фарсчадан иғтибасдыр. Лакин шайр онлары елә усталыгla гошаландырыб ки, Азәрбајчанча илк тәләффүздә—илк дејилишдә дилсиз, тәрчүмәсиз дә анлашылыр вә үмуми мәнанын—мәзмұнун тәқрары кими сәсләнир.

Шәкил 16.

XVII. бб₁-дә б-ләр б₁-әвәзинде сон бәндә кими дәјишик-сиз галыр. Сон бәнд «сәбр ejlә», «фәхр ejlә»—илә әвәзләнир; бб₁—өзкәләшиб жени мә'на кәсб едир вә гыса сәтирлә мүшајиәт олунур (шәкил 17).

Башланғыч:

Бәлаји-фәгрә дүшдүн, разы ол, бичарә, сәбр ejlә!
Үзүн олдисә кәр күлфәт јанында гарә, сәбр ejlә! (91)

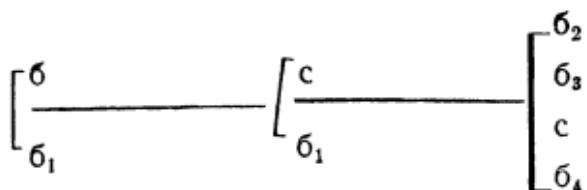
Сон:

Бас ал, кәс ал, вур ал, јых ал, гошул фүччарә, фәхр ejlә!

Мәгами-һөрмәтә чатдын, дәхи һәмварә фәхр еjlә! (92)
Мүшәниәтчи сәтирләр:

Жанаш әшрарә, фәхр еjlә,
Булаш һәр карә, фәхр еjlә!
Тутулма нәнкә, намуса,
Утанма арә, фәхр еjlә! (93)

Беләликлә дә b_{b_1} —гафијәләрини дәјишиб, $b_{b_1} = b_2$ b_3 с b_4 —
формасына дүшүр.

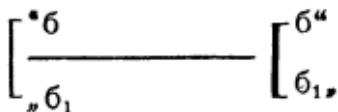

Шәкил 17.

XVIII. b_{b_1} —башга бир шириң бејтидир.
Сејид Әзимдән башланғыш:

«Көзәлим, шимди нәдир фәрманын?
Чаны гурбан сәнә бу наланын!» (94)

Бурада мә’на Сејид Әзимдән фәргли олараг, сатирик
бојаларла верилмиш, кәлмә бејт исә һәмин мә’нанын сати-
рик нәгәраты кими нәзәрдә тутулмушдур (шәкил 18).

Шәкил 18.

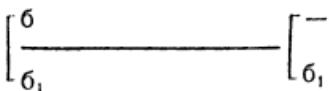
XIX. b_{b_1} -дә б-ләр тамам дәјишилир, b_1 -ләрлә кичичик
мә’на фәрги сезилир.

б-башда:

Чибим долмајыр, долмајыр, долмајыр!
б-сонда:

Гарын долмајыр, долмајыр, долмајыр!... (95)

«Чибим»лә «гарым»—әвәзләшдирилмиш, әслиндә исә
мә’на галмышдыр (шәкил 19).

Шәкил 19.

ХХ. бб₁-мә'нача там дәжишиклијә уграјыр (шәкил 20):

Башланғыч:

Көрәсән бир пара јерләрдә дә чанлар вар, әму!
Нечә кеф чәкмәjә хәлвәтчә мәканлар вар, әму! (96)

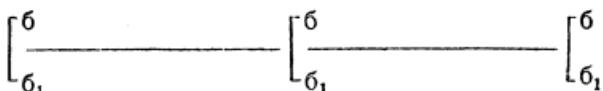
Давамы:

Іәпсинин сәчдәдән алнында нишанлар вар, әму!
Дәжишик донда қазән мәрсијәханлар вар, әму! (97)

Сон:

Билмирәм бунда нә әсрари-нишанлар вар, әму?
Билдијимчә десәм, аja, инананлар вар, әму? (98)

бб₁-ин бу дахили динамикасы мөвзунун чошшахәлилијиндән, шे'рин әһатә даирәсинин кенишлијиндән ирәли җәлир.

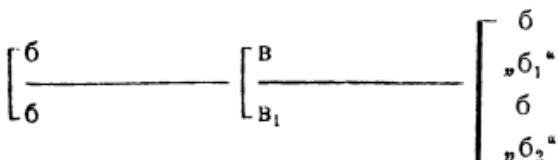
Шәкил 20.

ХХI. бб₁—өзүнү анчаг илк бәнддә көстәрә билир. Сонра о, вв₁, гг₁, дд₁, ...пп₁—формаларында мејдана чыхыр. Лакин Сабир мөвзунун эн тутарлы һәдли кими, башгасының башгадилли бүтөв сәтирләринин бәһр вә мә'наја көрә јеринә дүшдүjү үчүн һүгуги фактлар кими хатырламалы олур. (шәкил 21):

I. б — Пәрнијан наимләри олмуш һәмағуши—тураб,
б — «Ja бәни-адәм ләду лилмөвто вәбнү
лилхәраб!» (99)

II. в — Жетдиләр сәрмәнзилә әғјар, ja гөвм, әррәһил!
в — «Еjгизу вәстә'чилу, ja әhlә-ислам әddәхил!» (100)

Дил мұхтәлифлијинә бахмајараг, мисралары белә мәнә
гошалашдырмаг мәһарәти Сабирин, һәмин дилләри мүкәж
мәл билмәсинә, јүксәк поетик дүнjaқөрүшүнә дәлаләт едир.

Шәкил 21.

XXII. бб₁—јалныз илк башланғычда өзүдүр. Ше'рин ке-
дишиндә нәгәрата көмәкчи бир мисра да әлавә едилir.

Башланғыч:

- б — Гәрини—мәғфирәт гыл, ја илаһи!
б₁ — Мұзәффәрәддин вәфалы падшаби!... (101)

Давамы:

- б₂ — Сәадәт рүтбәсін алды қәмахи,
б — Гәрини—мәғфирәт гыл, ја илаһи,
б₁ — Мұзәффәрәддин вәфалы падшаби! (102)

Нәтичәдә б б₁—б₂ б б₁-шәклинә дүшмәклә, поетик ифад
вә әвәзинә гүввәтли тәкан верир (шәкил 22):

Шәкил 22.

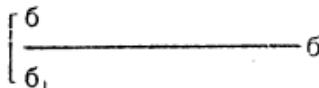
XXIII. б б₁-јалныз башланғычда бүтөвдүр. Ше'рин кеди-
шиндә өзүнү «итирәрәк», дәјишилиб б-олур—бејт тәкләшиң
мисраланыр. (шәкил 23).

Башланғыч:

- Әрсеји-аләмин јенә вәз'и бәлалы көрсәнир!
Joxса сәбати-аләмин һијни—зәвалы көрсәнир?! (103)

Давамы:

- Ja ki, мәһи-мәһәррәмин тазә һилали көрсәнир. (104)

Шәкил 23.

XXIV. б б,—башланғычда бүтөвдүр. Ортада тәкләнир вэ дәжишилир. Сонда женә бүтөвләшир вэ шаириң ләгеби илә биркә жени мә'на чалары кәсб едир (шәкил 24):

Башланғыч:

Чүнки вүчуди-алим бир не'мәти-худадыр,
Не'мәт ки, кетди әлдән, ган агламаг рәвадыр!

Тәкләмә:

а) Жарымчыг мә'на дәжишиклиji илә:

Не'мәт ки, кетди әлдән фәрјадымыз сәзадыр!

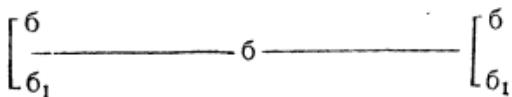
б) Бүтөв мә'на дәжишиклиji илә:

Анчаг көрүр о көз ким, мәнзури ибтиладыр!

Сон бүтөвләнмә

Исмин Мәчиid олуркән мәчдиндә бәрмәладыр!
Сабир мүсібәтиндә дилдадеji-бәладыр! (105)

Шаириң адынын сонда верилмәси шे'рин сатира дејил, чидди планлы, мүәллиф сезү вэ шәхсијәти илә бағлы ол-дуғуна, дәгиг десәк, типин дилиндән чох, шаириң өз дилиндән дејилдијинә дәлаләт едир.

Шәкил 24

XXV. б б₁-сон бәнддә јох олур (шәкил 25).

Башланғыч:

Елмин иззәти пајидар олур,
Чәһлин никбәти чаншикар олур;
Һәр кәс елм охур, бәхтијар олур,
Милләт елм илә бәргәрар олур. (106)

б — Охујун, әзизләр, охумаг зәманыдыр!

б₁ — Охумаг һәр адәмин әдәби нишаныдыр.

Сон:

Доғру бир иттиһад етмәсәк биз,
Бирлијә е'тигад етмәсәк биз,—
Биздә шәрти-үхүввәт олурму?
Дини-ислама хидмәт олурму? (107)

Нәгәрат, сонда она көрә лүзумсуз билинир ки, образын демәк истәдији фикир, ше'рин ашылајачағы мә'на онсуз да тамамланышдыр вә форма хатириң бир даһа иәгарәт тәк-
арына лүзум көрүлмүр.

Шәкил 25

Нәгәрат бејтләринин, мисал кәтирдијимиз бу 25 чешиди бир даһа сүбүт едир ки, Сабир поетикасыны дүнja поетикасы сәвијјәсинә галдыран сәбәбләрдән биринчиси онун бәшәри идеялары, ингилаби руһы илә, икинчиси тәтбиғи поетика саһә-
синдәки јени форма зәнкинлији, кәшф едилмиш инчә вә чох-
саһәли поетик ифадә формаларыдыр. Конкрет вә дәгиг деил-
сә, Сабир поетикасы классик эн'энәләр үзәриндә бүнөврә та-
пан нәзәри поетика илә шайирин өз фәрди кәшфләриндән
мајаланан тәтбиғи поетикасынын вәһдәти кими јараныш вә
әбәди сәнәтә вәсигә алмышдыр.

МУСТӘЗАД

Әрүз вәэзинин Азәрбајчан ше'ринә тәтбиг тарихинин илк мәрһәләсини VII—XI әсрләрдә әрәб дилли Азәрбајчан поэзијасы тәшкіл едир. (108)

XII әсрдә Әбулұла, Фәләки, Хагани, Низами кими сәнэт-карлар әрүзун фарс дилли Азәрбајчан поэзијасында көк атмасына вә шахәләнмәсінә жени имканлар ачдылар.

XIII—XX әсрләр Азәрбајчан поэзијасында әрүз мәсәләсіндән илк дәфә кениш бәйс едән филологи елмләр доктору Әкрәм Җәфәр (109) шәrimizdә әрүзун 12 бәһринин ( ) һәзәч, ( ) рәмәл, ( ) мүзаре, ( ) мүтәдәрик, ( ) рәчәз, ( ) мүнсәриһ, ( ) мүчтәсс, ( ) мүтәгариб, ( ) хәфиф, ( ) камил, ( ) сәри, ( ) мүтәзәб. 71 өлчүсүнүн 240 мисра гәлибиндән сөз ачыр. Әкрәм Җәфәрин бу тәхмини несабламасыны дәғигләшdirмәклә, XIII—XX әсрләрдә поэзијамызда ишләнән жени мисра гәлибләрини дә әлавә етсәк, мә'лум олар ки, һәмин 12 бәһрин 126 өлчүсүнүн 337 мисра гәлибиндән данышмаг ла-зым кәләр. Әрүзун галан алты ишләк бәһри (мәдид— , бәсит— , вафир— , тәвил— , гәриб— , чәдид— , мүшаки—

вә әрүзшүнасларының гејри-ишләк, тәтбигсиз—гысыр бәһрләр несаб етдикләри, сајынын 26 олдуғуну (ариз, амиг, кәбир, сарим, бәдил, галиб, һамид, сагир, әсәмм, салим, һамим, мә'кус, мүһнәл, мүбәм, әхрәс, мүстәмә, мәсну, мүсәттәр, мүәммам, гәт'i, баис мүштәрәк, һарим, мүәjjәn, әбкәм, мәди-ди-мәхбүн) сүбугта чалышыглары, әслиндә фА'ил Атун, фА'илүн мүстәф'илүн, мәФА'Илүн, мәФ'УлАту тәф'иләри илә мәншәләнән беш гарышыг бәһри дә әтрафлы тәһлил ет-сәк көрәрик ки, бу 11 бәһри heч дә Азәрбајчан поэзијасына биканә сајмаға нағымыз јохдур.

Истәр Азәрбајҹан шаирләри, истәрсә дә Шәрг сәнәткарлары XIX әсрә гәдәр әruz ганунларыны позмаға чүр'әт етмәмиш, әruz гәлибләриндән кәнара чыхмамыш вә бир әсәри hәчмә бөјүк вә ja кичик олсун, фәргинә вармадан, јалныз ejni бәһәрдә вә ejni өлчүдә јаранмышлар.

Бу чүр форма јекнәсәглии шаирләри вәэн вә өлчү хатиринә артыг сөз, лүзумсуз истилаһ ишләтмәјә вадар етмешдир. Иранын мәшһүр әruzшунасы Меһди Эхәван Салес әruz биличиси Теодор Нелдекијә истинадан јазыр: «Шаһнамә»дә Фирдовсинин 120 мин дәфә «фә'Улүн, фә'Улүн, фә'ул»— (8-ли сағлам сыныг мүтәгариб—Ә. Ә.) гәлибини долдурмаг үчүн ишләтдији сөзләрин јарыдан чоху артыгдыр». (110).

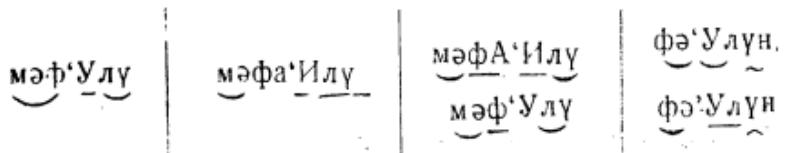
Әruzун бу нагис чәһәтини нәзәрә алараг XIX әсрин орталарындан етибарән «сәрбәст әruz», јени артыг сөз ишләтмәмәк үчүн лазым кәләндә гәлиби сындырылан, мисралары парчаланан әruz уғрунда јахын Шәрг шаирләри гәләм чалмаға башладылар. Түркијәдә Тофиг Фикрәт имале вә зиһафларын әruzда ислана, јени әruz мүстәзадынын јаранмасына наил олду (111) вә бунунла да Нәсимидән сонракы бошлуғу долдурду. (112) Әсrimизин әvvәлләриндә М. Ә. Сабир шे'rimizdә илк вә эн көзәл нүмунәләри Нәсими гәләминә мәхсус олан мүстәзадлы әruzә мејдан верди.

Сабир ше'риндә мүстәзад формасы хүсуси јер тутур. Мүстәзадларын јаранмасында Сабир сәрбәст чаларлардан истифадә етмиш, гафијәләндирмәјә трафарет шәкилдә баҳмамыш, сәрбәст hәрәкәт етмиш, гафијәләндирмәдә мисра hәddi гојмамышдыр.

Нүмунә үчүн Сабир мүстәзадларынын бир нечә формасына нәзәр салаг:

1. Тәк вә гошагафијәли мүстәзад.

а Ол кин ки, сәнә халиг едәр лүтф бир өвлад,
а Олсун үрәјин шад!
а Тә'јин елә чиндары ки, етсин она имдад,
а Та дәјмәјә hәзад; (113)

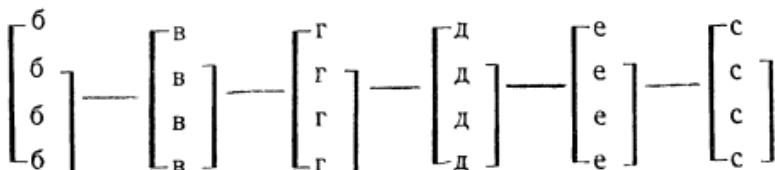
а — гафијәләндирмә системи илә башланан бу мүс-
 тәзад бир мүддәт беләчә дөрдләмәләрдә давам ет-
 дирилир (шәкил 1).
 а) Сағдан сола, солдан саға сал бојнұна **һејкәл**
 б) Гој чинни **мәеттәл**.

б Мин куна тиалисмататә тутуб тә еjlә **мүгәффәл**.

б Кәзdir ону **әл-әлі**

в Кәр дәјсә совуг, санчыланыб олса да **бимар**,

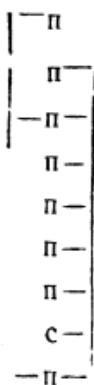
в Һекм ет, **кәлә чиндар**;
 в Қөстәрмә тәбибә о чијәркушәни зинһар,
 в Гојма ола **мурдар**;
 г Ағларса ушаг дәрдинин ахтарма **дәвасын**,
 г Анчаг сөј **анасын**;
 г Горхузсун о да дамдабача илә **чағасын**,
 г Қәссин дә сәдасын;
 д Өркәт она, әлбәттә, өзүн бир нечә **мөвһум**, (114)
 д Мәһдуд ола **мәс'ум**;
 д Бу сајәдә өmr ejlәjә дүнјада о **мәзлум**,
 д һәр һаләти **мәэмум**;
 е Тәк-тәк дил ачанда она тә'лим елә һәдjan,
 е һәм олма **пешиман**;
 е Билdir она мин дүрлү гәбаһәтләри һәр ан,
 е Алсын елә үнван;
 с Он јаша јетинчә ушағын, ejlәmә гәфләт,
 с Гандыр нечә **бид'ет**;
 с Та он бешә јетдикчә тапа ишдә **мәһарәт**,
 с һәм ejlәjә **адәт**;

Шәкил 1.

Ше'рин дахили һәрарәти дөрдләмәләрин башынын үстүндән ашарағ шиддәтли гафијә тәкraryи или сатира һәдәфинә өлдүрүчү зәrbә ендирir (ш. 2)

Бу тәкгафијәлиликдән сонра јенә дә дөрдләмәjә гајытмаға лазым билинмир. Гафијәләндирмәни тәкгафијәлилиji 2-дән 9-а ендирән шаир (4-2-9 олмагла) 25 мисрадан сонра 9-лу бүтөв мүстәзад аяғыны сонлуг јеринә ишләdir.
(шәкил 3.).

—а
а —
—а
а —
—а
а —
а —
—а
а —
а —

Шәкил 2.

Шәкил 3.

2. Сәрбәст дәјишкән мұстәзад.

- а Тәһсили-ұлум етмә ки, елм афәти-чандыр.
 а һәм әглә зијандыр.
 а Елм афәти-чан олдуғу мәшһүри-чаһандыр.
 а мә'руфи-зәмаидыр; (15)

мәф'Улұ | мәфА'Илү | мәфА'Илү | фә'Улүн

a — дәрдләмәси илә башланан бу ше'рдә
a гафијәси илә он бир бүтөв; он беш
a јарымчыг мисра кедир, 26 а гафијәси 4
 бейтлик гәсидә структуруну тәмсил
 едир (шәкил 4). Лакин сатирик боjalары
 түндләшdirмәклә шаир кинаjә илә долу
 ироник ше'р јаратмышдыр. Мәhәммәд
 Фұзулинин „Чан вермә гәму-ешгә ки,
 ешг ағати чандыр,-сәтри илә башланан
 мәшһүр гәзәлинә „бәнзәтмә“ шәклиндә
 жазылан, лакин мисра кәмиijәтинчә гәзәл
 чәрчивәсіндән өтүб гәсидә характеристи
 кәсб едән бу ше'рдә гәсидәликдән әсәр-
 әlamәт белә јохдур. Бу ше'рдә клаесик
 гәзәл-гәсидә жанрының ялныз формал
 әlamәтләри галмыш, мәзмун исә јени
 характеристер алмышдыр.
 Тәкчә гафијәләндирмә системиндә дәјил,
 аяғынын формасында да бу мұстәзад
 Сабирин башга мұстәзәлдарындан сечи-
 лир.

Шәкил 4.

-а	а-
-а	а-
-а	а-
-б	б-
-а	а-
-а	а-
-в	в-
-а	а-
-а	а-
-г	г-
-а	а-
-а	а--
-д	д-
-а	а-
-с	с-
-а	а-
-с	с-
-а	а-
-а	а-
-п	п-
-а	а-
-р	р-
-а	а-
-а	а-
-h	h-
-а	а-
-а	а-
-с	с-

Бириңчи мұстәзадла а гафијә дөрдләмәсіндән соңра б, в, г, м...—гафијә дөрдләмәләри, соңра а чохгафијәлилиji, нә-
хајәт аяг қәлдији һалда, бу мұстәзадда а гафијә дөрдләмә-
сіндән соңра б икиләмәси, соңра а икиләмәси, даһа соңра
һәр а икиләмәсіндән бир в, г, д, ... п-икиләмәси қәлир вә
аягда сон а-дан әvvәл бир юх, үч с мұшақиәтчилик едір.
(Шәкил 5). (116)

a—
a—
a—
a—
c—
c—
c—
a—

Шәкил 5.

Шәрг ше'риндә бу чүр жени мәзмун вә формалы мұстәзад
жалныз Сабир поезијасына мәхсусдур.

III. Ики узун а, ики гыса б—гафијәләндирмә системи илә
башланан вә бу системли дөрдләмәләрлә аяға чатан мұ-
стәзад формасы да Сабир гәләми илә јаранмыш орижинал
структурадыр.

Башланғыч:

а Билмәм нә көрүбдүр бизим оғлан охумагдан?!
б Дәнк олду гулағым!
а Журнал, гәзетә, һәрзәвү һәдјан охумагдан
б Инчәлди ушағым! (117)

Давамы:

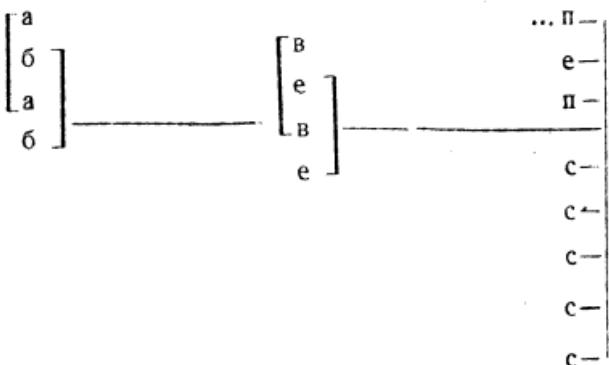
в Бир вәгтидир имди ки, олуб Рұстәми-дөвран,
е Бир ад газанајды;
в Гарәтләр едиб та к, тапајды сәрү саман.
е Бир шеј дә ганајды.

Сон:

п Jox, юх, бахырам фикринә, сәндән оғул олмаз,
е Чанын бечәһәннәм!
п Мырт-мырт охумагдан, киши, бир ган ки, пул олмаз!
с Мыртылда дәмадәм,
с Гыл елм фәраһәм,

с Ол гүссәјә һәмдәм;
с Әмрүн олачаг қәм,
с Дүшмән сәнә аләм!...

30 бейтдән вә ајагдан ибарәт бу ше'рдә 15 узун а, 15
тыса а типли гафијә верилир, ајагда олан дәрдләмә дә
тыса а характеристи кәсб едир (шәкил 6):

Шәкил 6.

IV. Сәрбәст гафијәләндирilmish гыса ајаглы мұстәзад. (шәкил 7.)

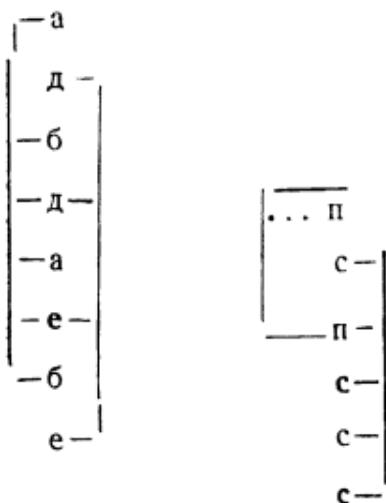
Башланғыч:

- а Етди бу фәләк һәр кәсә бир төвр јаманлыг,
      д   Сәд һејф, кечән қүн!
- б һәр бир иш үчүн хатимәбәхш олду бу афаг,
      д   Олду јенә мәмнун.
- а Шүкр еjlәдик аллаһа јетишдикчә зијанлыг,
      е   Әфсурдә биз олдуг,
- б Чалды бизә бир өзкә сәјаг илә фырылдаг,
      е   Гәмли қүнә галдыг!

Сон:

- и Бир рус көрәндә олуруг хар јанында.
  с   Гузу-кечијик биз.
- п Кечмәз сөзүмүз бир пула сәрдар јанында,
  с   Чүнки, нәчијик биз?!

Танры буна шаһид—
—Гузу, кечијик биз!... (118)

Бурада узун а типли гафијәләндирмәдә һече онбирлигинин принципләринә риајәт едилмиш, гыса а јериндә исегошагафијәләндирмәдән истифадә вачиб билинмәмишdir. Ше'рин сонлуғуну тәшкіл едән тәк вә гыса ајаг да гыса а типли гошагафијәлиdir.

Сабир мұстәзадларындағы бу форма мұхтәлифлиji шаинин гәләмә алдығы мөвзуларын мәзмун вә мүндәрічеси илә вәһдәтдәдір. Белә ки, һәр мұстәзадын мөвзу вә әнатә даиресинә көрә структура гурулмуш, мәзмунун поетик әнатәсін үчүн мисра кәмијјәтиндә вә гафијәләндирмә системинде сәрбәстлиjә јол верилмишdir.

УЗАТМАЛАР (ИМАЛӘЛӘР)

Шәрг поезијасында әruz вәзниин тәләбләриндән ирәли кәлән узатмалар мисралардақы сәс чатышмамазлығыны әвәз етмәк үчүндүр. Әruz вәзни үчүн ән доғма олан әрәб, фарс ше'риндә белә күлли мигдарда узатма нәзәрә чарпыры. Жухарыда Нелдекинин фикринә истинадән «Шаһнамә»дә ге-

либи долдурмаг наминә Фирдовсинин нә гәдәр артыг сөз ишләтмәли олдуғуны нәзәрә чатдырыг. Бурада исә ону әлавә етмәлијик ки, узатмалар мисра гәлибини долдурмаг чәтиллијиндән соңра икінчи чәтилликләр, сәс вә ja һече дүшүмләрини истәнилән јердә әвәз едир. Эruz вәзинидән баш аchan вә ja ше'рин аһәнкини тутан охучулар узатмалары дәрһал hiss едир вә ше'рин аһәнкиниң бәрпа олунмасына сә'ј көстәрилләр. Узатмалары нәзәрә алмадан истәнилән әruz вәзнили ше'ри охујанда haрадаса бр илишкә, бир сәс јохлуғу нәзәрә чарпыр. Тәк-тәк шайрин ше'риндә узатма нәзәрә чарпмыр, о да надир налларда. Бә'зи шайрләри әruz вәзинидән узаглашдыран әсас сәбәб дә мәһз бу узатмалар мәсәләси олмушшур. Классик шәрг ше'рини Фирдовси, Низами, Сә'ди, Фүзули, Һафиз вә башга корифејләрин әсәрләриндә hәр 4—5 һечая бир узатма дүшүр. XIX әср Азәрбајчан шайри Сејид Әзимин ше'рләриндә классик ше'рдә олдуғундан даһа чох узатмалар вардыр.

Сабир ше'ринин үстүн чәһәтләриндән бири дә онда узатмаларын сајынын аз олмасыдыр. Бә'зән Сабирдә елә ше'рләрә раст кәлирсән ки, орада узатма демәк олар ки, јох дәрәчәсіндәдир. Лакин үмумијәтлә көтүрдүкдә, Сабир ше'ри дә узатмалардан хали дејилдир. Икидән оникијә кими узун а гафијәсінә малик олан Сабир ше'рләриндән нұмунәләр көстәрмәклә Сабир поезијасында узатмаларынын јери вә кәмијәти мәсәләсіни айдынлашдыраг:

Дөгрүдур, әрәб-фарс сөзләриндә (hәрфләриндә) тәбии узунлуг олдуғу үчүн биз бир нөв белә сөзләрин үстүндән сүкутла кечмәли, јалныз сырф Азәрбајчан сөзләриндә узатмалардан бәһс етмәлијик. Лакин әрәб-фарс сөзләринин дилимизин лүғәт фондуна сабитләшдијини нәзәрә алараг вә hәм дә тәбии узатмалары дејил, мәһз вәзин тәләбинә уйғун узатмалары арашдырмышыг.

〔 а Еj дәвләтимин (119) зә́валы оғлум!

〔 а Еj башы ағыр бәләләры оғлум!

〔 a . . . . . — . . . . ←] → 20 һече, 3 узатма

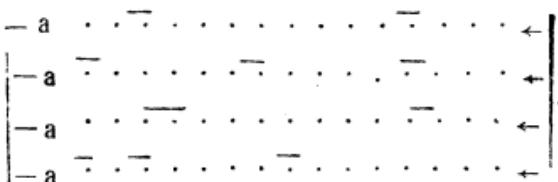
II

а Каһ башымы́, каһ көзүмү́ элләјир,
 а Каһ будуму, каһ дизими́ элләјир,
 а Каһ чәнәми, каһ үзүмү́ элләјир. ('20)

 33 неча, 6 узатма

III

а Биз мәкәр ачлара вәфг еjlәмишик малымызы?
 а Та ки, hәр мүстәhәгә бәзл едәк әмвалымызы?
 а Биз мұраат едәрик анчаг өз әhвалымызы,
 а Даима бәсләjәрик наз илә әтфалымызы. (121)

 60 неча, 12 узатма

IV

а Мән билмәз идим бәхтдә бу никбәт олурмуш,
 -а Иzzәт дөнүб ахыр белә бир зилләт олурмуш,
 -а Чәрхин, әчәба, сеjри дә мин бабәт олурмуш,
 -а Милләт аýлыб талиби-hүрриjjәт олурмуш,
 -а Милләтдә дә, jaýu белә, бир геjрәт олурмуш?! (122)

—а . . . . . — . . . . . ←
а . . . . . — . . . . . ←
—а . . . . . — . . . . . ← 70 неча 7 узатма
—а . . . . . — . . . . . ←
—а . . . . . — . . . . . ←

V

- а Ja рәб, нола бир dә едәм ол шәһри зијарәт,
—а Naz илә xұрамә кәләм,-архамда чәмәт!
—а Көрдүкдә мәни јол верә bу әһли-вилајәт,
—а Tә'zim едә, баш сындыра, гол бағлаја миллиәт,
—а Бир кимсәдә бир сөз demәjә олмаја чүр'әт
—а Ә'janлары диндиңсәм едә фәхру мұбабат; (123)

—а . . . . ←
—а . . . . ←
—а . . . . ←
—а . . . . ← 84 неча, 15 узатма
—а . . . . ←
—а . . . . ←
—а . . . . ←

VI

- а Бунлар әбәсми, jahy, мә'лүлә јохма илләт?
—а Һұммәтсизин олурму бунча мұвәффәгијјәт?!
—а Иран сәадәтиндә чохлар едирди хидмәт,
—а Чохлар бу мәмләкәтдә көстәрди сә'јү гејрәт...
—а Зончумлә-Насирәддин,-һәрг еjlәсин дә рәһимәт!
—а Һәр бешдә-үчдә етди һәр сәмтә бир сәјаһәт,
—а Һәр бир сәјаһәтиндә сел тәк ахытды сәрвәт! (124)

— a	.	.	.	.	.	.	.	.	.	←
— a	.	.	.	.	.	.	.	.	.	←
— a	.	.	.	.	.	.	.	.	.	←
— a	.	.	.	.	.	.	.	.	.	←
— a	.	.	.	.	.	.	.	.	.	←
— a	.	.	.	.	.	.	.	.	.	←
— a	.	.	.	.	.	.	.	.	.	←

VII

- a Атмыш нигаби-һүснин мәчмүәжи-тәванкәр,
 — a Мәчмүәдә дүзүлмүш ејзән хуруш сәрасәр,
 — a Ыәсрәткешани-мәтбәх, күркани бәтнпәрвәр,
 — a Чари боғаза шәрбәт, сары-мәзагә шәккәр.
 — a Экси-бухари-долма, зилли-әммамеји-сәр,
 — a Дәрјаи-иштәһајә олмагда бенчәтавәр,
 — a Йүззар ичиндә әсла јох бир фәгиру мүзтәр,
 — a Ифтару вәгтидир һа ej вайзи-сүхәнвәр! (125)

— a	.	.	.	.	.	.	.	.	.	
— a	.	.	.	.	.	.	.	.	.	
— a	.	.	.	.	.	.	.	.	.	
— a	.	.	.	.	.	.	.	.	.	
— a	.	.	.	.	.	.	.	.	.	
— a	.	.	.	.	.	.	.	.	.	
— a	.	.	.	.	.	.	.	.	.	
— a	.	.	.	.	.	.	.	.	.	

← 112 неча, 30 узатма

VIII

- a Еj әһлү-фәгрү фагә, вер шаирә сәлалын,
 — a Дәмдир ки, шаир олсун дилдадеји-кәлалын,
 — a Дәмдир ки, шे'ри-нәғзим шәрһ етсин әрзи-һалын.
 — a Шајани-рәһм олунсун һәр кәсчә инфиалын,
 — a Сурәтиұмалыг етсин айнеји-висалын,
 — a Көзләрдә чиљвәләнсін инсаи кими чәмалын,
 — a Һejhat! Сүнмә hejhat! Хам олмасын ҳәjalын!
 — a Биһиммәт әғнијадан олмаз рәва суалын,
 — a Тәк руји-зәрдин үзрә даим сиришки-алын,.. (126)

-a	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.
-a	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.
-a	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.
-a	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.
-a	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.
-a	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.
-a	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.
-a	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.
-a	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.
-a	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.
-a	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.
-a	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.

← 116 неча, 31 узатма

IX

— a Иштә бунун үчүндүр иранлы билмәсэррәт,
 — a Дүнжаләрә ахышды, олдугча көрдү иззәт
 — a Һәр шәһри гыл тамаша, һәр сәнтә еjlә диггәт:
 — a Мәшригдә минләр илә, мәғрибдә бил изафәт,
 — a Түркийждә зијадә, Русијждә нәһајәт,
 — a Чиндә Хәтадә бәһ-бәһ!... һәп ашинаи-гүрбәт!
 — a Һәр судә биттәкәссүр, һәр кудә биззијадәт,
 — a Иранлыздыр көрүрсән, амма нә шанлы рө'јәт!
 — a Амма нә датлы дидар, амма нә хош гијафәт!
 |— a Һәр шәхсә заһир икән јох әрзи-һалә начәт! (127)

-a	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.
-a	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.
-a	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.
-a	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.
-a	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.
-a	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.
-a	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.
-a	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.
-a	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.
-a	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.

← 140 неча, 36 узатма

-a	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.
-a	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.
--a	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.
-a	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.

- а Тәһсили-үлум етмә ки, елм афәти-чаңдыр,
 —а Елм афәти-chan олдуғу мәшһури-чаңандыр:
 —а ...Хош ол кәсә ким, вел доланыб, дағда чобандыр,
 —а ...Елмә кәзәнин күффү зәбанларда бәјандыр,
 —а ...Мәктәб деднін гејдү-дилү бәнди-зәбандыр,
 —а ...Ағ күнләрini етмә гарә, аллаһ, амандыр!
 —а ...Шайрләри нағгал едиб, аварә гојандыр.
 —а ...Ахырда чалар чанынн, бир әф'и иландыр,
 —а ...Чох-тез гаралар гәлби, мұрәббиси јамандыр,
 —а ...Гәлбіндә хәфи сиррини билдикчә јазандыр.
 —а **Јахшы** нәзәр етдикдә сәрәнчамы јамандыр   (12)
- а . . . .
 —а . . . .
 —а . . . .
 —а . . . .
 —а . . . .
 —а . . . .
 —а . . . .
 —а . . . .
 —а . . . .
 —а . . . .
- ← 150 неча, 20 узатма

- а Ыңсизә һәгли дејиб, бир чох **кунаһа** батмышам.
 —а Дәрди тәшхис етмәјиб, гөвы-әграба ағлатмышам.
 —а Мән һалал илә **һәрамы** бир-биринә гатмышам.
 —а Үммәтин пулун алыб, мән кәзләрин ислатмышам.
 —а Нердә булсам сог ачыб, мин-минн јалан сөз сатмышам
 —а Рузү шәб һәг-һәг дејиб, мән һәр кәси оjnагтмышам.
 —а Күндә бир фитва вериб, мәхлугу чох алдатмышам.
 —а Гәт'и-үммид етмншәм. јексәр бу гөвми атмышам.
 —а Ортада кејф еjlәjiб, мән һәм мәрамә чатмышам.
 —а Бүлбүлә, ешгә күлә даир јалан фырлатмышам.
 —а Анламам һәркиз, чәһаләт бәстәриндә јатмышам.
 —а Мән чәриdom долмаг үчүн мәтләби узатмышам, (:29)

-a	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	←
-a	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	←
-a	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	←
-a	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	←
-a	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	←
-a	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	←
-a	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	←
-a	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	←
-a	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	←
-a	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	←
-a	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	←
-a	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	←
-a	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	←
-a	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	←

180 неча, 37 узатма

Мисал кэтиридијимиз бу сон сэтирләрин һәр тәфиләсиндә үч узун (—), бир гыса ( ) неча олмагла 12 мисрада 132 узун, 48 гыса—чәми 180 неча вардыр. Шәкилдән көрүндүйү кими, мисраларда узатмаларын сајы 1, 2, 3, 4, 7... олмагла мұхтәлифdir вә ишләнмә јерләриндә фәргләр вардыр. 12 сэтирдәкі 180 нечаја 27 узатма—орта несабла һәр 4, 5 нечаја бир узатма дүшүр.

$A^2-a^3-a^4-a^5-a^6-a^7-a^8-a^9-a^{10}-a^{11}-a^{12}$ — вариантларында 1073 (20—33—60—70—84—98—112—126—140—150—180) нечада 204 (3—6—12—7—15—11—30—31—36—20—33) узатма несабы илә һәр беш вә ja алты нечаја бир узатма дүшүр. Узатмаларын бу нисбәтинә әсасен демәк олар ки, өзүндән әvvәлки классик шаирләрин әсәрләриндәки узатмаларла мұгајисәдән айдын олур ки, ше'рин поетик гүдрәтини формадан даňа чох мәзмунда ахтаран Сабир әruz вәзнинин инчәликләrinе вармагла, әruz дилини садәләшdirмәjә наил олмуш, узатмаларын классик поезијадакы орта нисбәтини хејли азалтмышдыр.

РӘДИФ

Сабир шे'риндә рәдибләр хүсуси јер тутур. Рәдиф классик Шәрг ше'риндә көклю форма хүсусијәтләриндәнди. Рәдибләринин боллуғу вә ишләнмә јеринә көрә Сабир ана-дилли классик поэзијамызда Нәсимијә даһа яхындыр. Хүсусән рәдибләрин тәкрапында Сабир үслубу Нәсими үслубуна даһа яхынлашыр. Нәсимидә «кәрәк», «олду қал», «еммә кәл», «ичиндәјәм», «олмушам», «гандасан», «дедиләр», «декилми», «нәдир» (130) вә с. рәдибләрин һәр бири нечә ше'рдә тәкрап олунур. Нәсимидә әсас идея рәдиф тәкрапы илә усталыгla верилир. Рәдифин тәкрапы васитәсилә тәкрирдә нәзәрә чарпдырылан әсас мәтләб охучуја тәлгин едилir, аңлашылыр вә дәрк олунур. Нәсими ше'рләrinдә олдугу кими Сабир поэзијасында да рәдибләр вә онларын тәкрапы илә тез-тез раstлашырыг. Нурунә үчүн бир нечә мисал кәти-рәк:

Үчлүк:

—а ... тараң	←	→олур олсун, нә ишим вар?!
—а ... мәһтаң	←	→ач →олур олсун, нә иши м вар?!
—а ... ач	←	→олур олсун, нә ишим вар?! 131

Дөрдлүк:

—а ... дәхаләт	←	→едә фә'лә,
—а ... чәсарәт	←	→әт →едә фә'лә,
—а ... һаләт	←	→едә фә'лә, 132
—а ... әдавәт	←	

Бешлик:

-а ... рәһнүмүн	олду, мәнимки белә дүшдү!
-а ... вәртәжи-хун	олду, мәним и белә дүшдү!
-а ... чүнүн	← ун → олду, мәнимки белә дүшдү!
-а .. дүн	олду, мәнимки белә дүшдү!
-а .. „зәбүн	олду, мәнимки белә дүшдү! 133

Алтылыг:

-а ... һөрмәтчүни	ат, атдым,
-а ... сәрвәтини	ат, атдым,
-а ... күлфәтини	← этини → ат, атдым,
-а ... милләтини	ат, атдым,
-а ... һејсијәтини	ат, атдым,
-а ... гејрәтини	ат, атдым. (133a)

Жеддилек:

-а ... әһрары	'ајылды,
-а ... фұсункары	ајылды,
-а ... биары	ајылды.
-а ... идбары	← ары → ајылды,
-а ... әшрары	ајылды,
-а ... әфкары	ајылды,
-а ... түғчары	ајылды. (134)

Сабир поезијасында истәр морфологија, истәрсә дә синтаксис бахымындан истәнилән нитк һиссәсинә даир, истәнилән һал вә категоријада рәдифә раст кәлә биләрик. Рәдифләр вә онларын гүввәтли тәквири поетик дујгуларын психоложи тәлгининә зәмин јаратмагда әвәзсиз ифадә васитәси ролуну ојнајыр.

Исимләрдән ибарәт рәдиф:

а) адлыг һал:

Олдуз һәрәнiz бир евин оғланы, ушаглар!
Асудә кәзин инди бу дүнjanы, ушаглар! (135)

в) јөнлүк һал:

Бә'зи јерләрдә тәсадүф олунур аша, этә,
Мүфтә көрчәк тутурам кәндими бозбаша-этә! (136)

е) чыхышлыг һал:

Јалғыз, нә дејим, кетди мәним милләт әлимдән,

Торпаг башыма, кетди бүтүн иззэт әлимдән! (137)
Сифатләрдән ибарәт рәдиф:

Нәди олур бу чочуглар әјан **бу бојда, бу бојда?**

Һара кедир бу јазыглар, аман, **бу бојда, бу бојда?** (138)

Әвәзликләрдән ибарәт рәдиф:

Шәхс әвәзлиji:

Дүңjadә әсарәтлә бүтүн кам алышыз **биз,**

Гафгазлыларыз, јәл кәсириз, нам алышыз **биз!** (139)

Ишарә әвәзлиji:

Молла демә, мәсхәрәчүнбанды **бу!**

Дур гачаг, оглум, баш-аяг ганды **бу!...** (140)

Фе'лләрдән дүзәлән рәдиф:

Э М Р:

Ат тирјакыны, мејл елә гәлјаныны, **јухла,**

Бир ләһә ајылдынса, гутар чаныны, **јухла,**

Инчинсә сағын, **вер јерә** сол јаныны, **јухла!** (141)

ТӘӘССҮФ:

Мән билмәз идим бәхтдә бу никбәт **олурмуш,**

Иzzэт дөнүб ахыр белә бир зилләт **олурмуш.**

Чәрхин, әчәба, сејри дә мин бабәт **олурмуш,**

Милләт ајылыб талиби-һүрриjjәт **олурмуш,**

Милләтдә дә, jaһу, белә бир гејрәт **олурмуш?!** (142)

НӘГЛ:

Мәктәбләр ачыб еjlәjin eһсаны—дејирләр,

Мәктәbdә гојун устулу, дасганы,—дејирләр

Пәрпуч еләjin чуби-фәләгганы—дејирләр, (143)

hЕJРӘТ:

Па атоннан, нә ағыр јатды бу **ағлан, өлүбә!**

Нә дә тәрпәнмәјир үстүндәки **јорған, өлүбә!..** (144)

Зәрфләрдән ибарәт тәкрир:

Бир бәһанә әлдә үнван **етмәли бундан сонра!**

Бүсбүтүн мәхлуга **е'лан етмәли бундан сора!** (145)

Сабирдә тәкрирләрдән габаг һеч дә һәр јердә гафијәлән-дирмә олмур. Елә ше'рләр вар ки, орада тәкрирдән әввәл шаир гафијәләндирмәни лүзумсуз билмиш, форманы сар-

баст саҳламышдыр. «Вермәрәм а!» ше'ринә нәзәр салаг.

Мән өлүм, молла, бизим Ханкишинин ганына бах,
Евнә, мәңзилинә, мүлкүнә, ејванына бах,
Пулуна, алверинә, сәрвәти саманына бах,
Нәфсинә, һирсингә, инсафына, вичданына бах!

а Қәр бу ган илә бунун шә'ниңә еңсан јарашыр?

а₁ Ja һәлә жығмаға пул, етмәјә милjan јарашыр?

б Bojlә bir шәхси рәвадырмы, гыл еңсан, дејәләр? (146)

Бурада «бах» тәкрииндән әvvәл «ган», «ејван», «саман», «вичдан» һәмгафијәләрини көрүрүк. Лакин нәгәратын би-ринчи сәтриндә «бунун шә'ниңә еңсан јарашыр?»—рәдифин-дан әvvәл ше'рин галан једдилликләриндә гафијә көрмүрүк. Соңракы нәгәратларда а олдуғу кими галыр. Лакин а-да «кәр бу ган илә» ифадәсі «кәр бу ниijәtlә», «кәр бу һирси илә», «кәр бу нәфс илә», «кәр бу гејрәtlә», «кәр бу шәрм илә» ифадәләри илә әвәз едилir.

→ган

→ниijәт

Кәр бу →нәфс →илә бунун шә'ниңә еңсан јарашыр.

→һирс

→гејрәт

→шәри

Башда кәлән бу тәкрирләр типин характеринин һәртә-рәфли ачылмасы үчүн зәмин јарадыр вә ше'рин тамамлан-масыны тезләшдирир. Үмумијјәтлә Сабир поэзијасында тәк-рир гүввәси поетик образландырмада вә мә'на чаларлары-нын јаранмасында мүһум амилләрдәндир. Сабирдә тәкрирләрин рәнкарәнклиji мә'на чаларларынын мұхтәлифилиji вә мүрәккәблиji илә изаһ едilmәlidir. Индичә тәкрирдән әв-вәл гафијәләндирмәнин лүзумсуз билиндијинә даир мисал кәтирдик. Бунун әксинә, гафијәләрдән соңра тәкирләрдә еңиijәtin лүзумсузлуғуна даир дә Сабир ше'рләриндән истәнилән гәдәр нұмуналәр кәтирмәк олар:

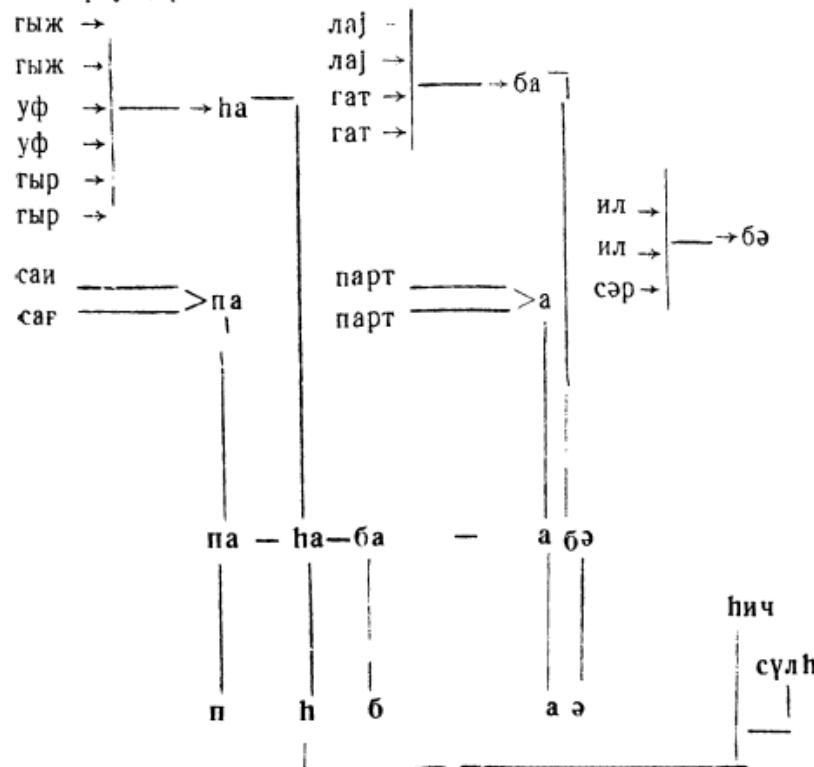
- Адәтимиз дан иди дә'ва күнү,
- а Тулларыдыг әлдә сапаи гыжһагыж!
Һәрә кәсә дәјсәјди едәрди һаман
- а Бир нечә күн абы фәған, уфһауф!
Мәрһәм олурду, сагалырды јара,
- а Әлдә галырды јенә чан саппасағ!
Инди револверди, дөнүм башына,
- а Накәһ олур күлләфәшан партапарт!.
Онда көрүрсән јыхылыб јанбајан
- а Бир нечә нөврәстә чаван лајбалај!
Түф белә дөврана ки, бәдтәр олур
- а Сејри-фәләк, дөврү зәман үлбил!
Милләти-ислам гырыр бир-бириң,
- а Аллаһ, аман, бу нә јамән гырһагыр!
Гардаша бах, гардашыны өлдүрүр,
- а Вәһши олуб әһли-чаһан сәрбәсәр!
Милләти көрдүкдә белә һәрҹү-мәрч
- а Көнлүм олур допдолу ган гатбагат!
Бојлә кедәрсә, Бакы әлдән кедәр,
Галмаз о мә'вадә аман һич, һич!
- Бари, худаја өзүн ислаһ гыл,
Та едәрләр пирү чаван сүлһ, сүлһ! (147)

Бурада «сапан», «фәған», «чан», «кулләфәшан», «чәван» «дөври-заман», «јаман», «әһли-чаһан», «ган», «аман» «һири-чәван» һәмгафијәләриндән сонра верилән рәдиф мүх тәлифлиji ше'рин үмуми мә'насында олан фикир вә ифадә чаларларының зәнкинлијинә дәлаләт едир.

илк бахышда елә көрүнүр ки, гыж _____ ha _____ гыж
 уфһауф, саппасағ, лајбалај, илбәйл, уф _____ ha _____ уф
 тырһагыр, сәрбәсәр, гатбагат, гыж- сап _____ ha _____ сағ
 һагыж, партапарт сөзләриндә гафијә парт _____ а _____ парт
 ујарлығы јохдур. Грамматик лај _____ ба _____ лај
 тәләбә көрә һиссәләрә айрылдыгда ил _____ бә _____ ил
 айдын олур ки,
 гыр _____ ha _____ гыр
 ha
 сәр _____ бә _____ сәр
 па
 гат _____ ба _____ гат
 а
 һич
 ба
 сүлһ
 гыж
 һич

бә,-һиссәчикләри бир-бири илә

һәм гафијәдир:

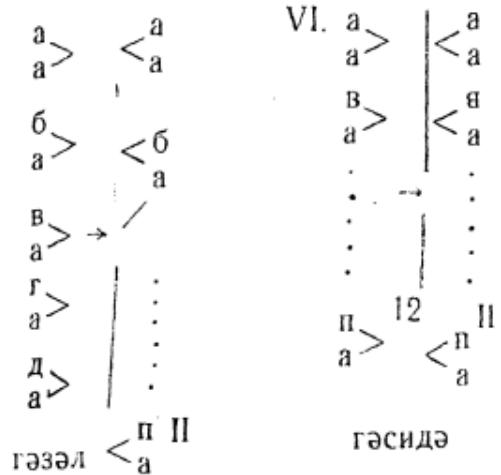

ГАФИЈЭ

Классик Шәрг ше'рини гафијәсиз тәсәввүр етмәк олмаз. Гафијә мин илләр бою Шәрг ше'ринин естетик бәзәси олмуш, һәтта бә'зи жанрларда мәзмуну үстәләмиш, апарычы мөвгә тутмушдур. Шәрг поэзијасында жанр хусусијәтләри ни тәсадүфи дејил ки, мәзмунла јох; гафијә илә—формајла мүәյҗәнләшдирирләр.

Белә ки, ики һәмгафијә гоша мисра -бејт, ики әvvәлинчи илә сон сәтри һәмгафијә, үчинчү сәтри сәрбәст олан дөрдлүк— рүбәи, илк ики мисрасы һәмгафијә, галан үч бејтини илк мисралары сәрбәст, сон мисралары илк бејтла һәмгафијә олан—гит'ә адланыр:

I . +a +a > бејт.	II. . +a +a > б > → рүбан +a	III. . +a +a I < ^б _б
IV. . +a- +a +a б +a в +a г +a-	. . . .	II < ^в _в III < ^г _г IV < ^д _д . . . .
		→ мәснәви ↓

Гит'э формасында јазылан, лакин бејтләринин сајы 5-дән II-дәк олан ше'р нөвү гэзэл, һәмин формада 12-дән сонсуз (30, 40, 50...100 вә с.) сајда бејти олан ше'р нөвү гэсидэ һесаб едилшишdir. (бах. шәкил 1).

Гафијәнин апарычы ролу тәкчә ондан ибарәт олмамышдыры ки, жанры мүәјјәнләшdirмишdir, гафијә һәм дә ше'рин лејтмотивинә чеврилмиш, шаири мәчбур етмишdir ки, ше'рин мәзмунуну елә гурсун ки, гафијәләр һавадан асылы галмасын.

Нәлэ чап ишинин кәшфииндән эввәл, әсәрләрин әлјазмасы һалында аз бир зүмрә арасында аз-choх јајылмаг имканы шаирләри мәчбур едирди ки, өзләрини тәблиғ етмәк наминә ше'ри елә формада јазсынлар ки, тез әзбәрләнсин, узун мүддәт јаддашларда галсын, дилдән-дилә, һафизәдән-һафизәјә кечсин.

Классик Шәрг поэзијасында гафијәләндирмә системи әсрдән-әсрә ән'әнәви шәкилдә кечмиш, тәкчә лирик жанрларда дејил, һәм дә епик жанрларда гафијә мәсәләсинә шаирләр чох чидди јанашмышлар.

Фирдовсинин «Шаһнамә»си, Хаганинин «Төһфәтүл-Ираги», Низаминин «Хәмсә»си, Сә'динин «Күлустан», Фүзулинин «Лејли вә Мәчнун», Хәтаинин «Дәһнамә»си, Фәданин «Бәхтијарнамә»си, Мәсиһинин «Вәрга вә Күлша»сы, набелә адларыны чәкмәдијимиз классик епик ше'р нұмұнәләри тәкчә мәзмуну илә дејил, һәм дә формасы, о чүмләдән монолит гафијә системи илә диггәти чәлб етмишdir.

XX әсрә гәдәр Шәрг поэзијасында ән'әнәви гафијә сис-

теминин дәјиshmәсинә мисал көстәрмәк чәтиндир. XX әсрин әvvәлиндә М. Ә. Сабир Шәрг шериндә гафијәнин жанrlар үзrә тәsnifатыны дәјиши, jениләшdirмиш, сәrbәst вә чохсаһәли гафијәләndirmә системинин тәтбиғи нәтичәсindә тамам jени, oriжinal жанrlы әsәrlәr jаратмага мүvәffәg оlmушdур. Сабир поэзијасында жанr фәргlәri тәdrichәn арадан чыхмыш, tәsnifat жанra көrә dejil, мөvzuja, мәzmuna көrә апарылмышдыr. Сабир шe'rinde гафијә mәsәlәsinin арашдырылmasы иki чәhәtdeñ: әvvәla классик Шәрг шe'rinde гафијә mәsәlәsinin инкишаф дөнүмүнү ишыгlandыrмаг, иkinchisi Azәrbaјchan поэзијасында форма вә мәzmунун вәhдәti mәsәlәsinin кәrәkli bir дүjүn нөgtәsinи aчmag бахымындан maрагlydyr.

М. Ә. Сабир шe'rinde гафијә mәsәlәsi hәm nәzәri, hәm dә tәtbiғi поетиканын tәlәblәrinә чавab верәn bir про-cessidir. Mубалиfәsiz демәk olar ki, Шәрг поэзијасында hәlә heç bir cәnәtkarыn jaрадычылығында M. Ә. Сабирдәki kими гафијә rәnkarәnклиji јохdur. Hәm dә Сабир шe'rinde гафијәlәr грамматик doғmalығa көrә dejil, mә'na gohумлуғуна көrә сечилиr ki, bu da мәzmунун әhәtәsinde misilсisiz әhәmijjәt kәsб eдиr. Mисал үчүn, Сабирдәn гафијә tәsnifатына daир нүmунәlәrә diggәt eдәk:

1. Гафијә мисранын әvvәlinde кәliр вә мисра бүтөвлүkдә rәdiif olur:

Jan, динmә, сәn аллаh!
Ган, динmә, сәn аллаh!
Дан, динmә, сәn аллаh! (148)

Jan →

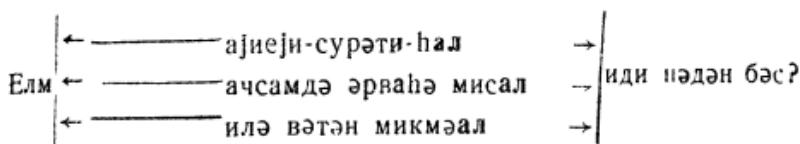
Ган → динmә, сәn аллаh! · формасында

Дан →

мисранын rәdiiflәshmәsi фикir тәkriри jаратмагла поетик mә'nаны даha долғун nәzәrә chatdyrmaga хидmәt eдиr.

2. Гафијә сөzүn оrtасында кәliр вә mә'na вурғусу кечмиш заманын үzәrinә дүшмәkлә, hадисәsinin баш verdiyi вахтын башга заманлара nисbәtәn даha jaаралы, даha әhәmijjәtli олmasыны kөzә чарпdyryr:

Елм аjинеji-сурәti-һal иди, nәdәn bәs,
Әчсамдә әrvahә мисал иди, nәdәn bәs,
Елм илә Вәtәn никmәal иди, nәdәn bәs,
Тәһcилли-әdәb, кәsbi-kәmal иди, nәdәn bәs. (149)

Тәһсили—әдәб

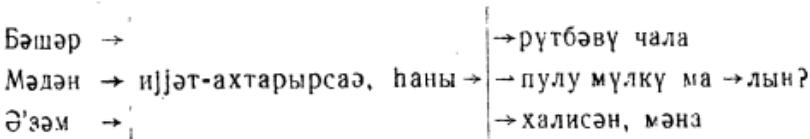
кәсби-камал

Бурада 4 сәтирлик ше'рдә чәми ики чалара фикир ахыны јөнәлдилүр: «елм» вә «тәһсили-әдәб». Үчпилләли тәкърирлә «елмин» гајәсинин «иди» көмәкчи кечмиш заман феъли илә, бир заманлар әзиз тутулмасыны нәзәрә чарпдыран мүэллиф, елмин синоними кими ишләтдији «тәһсили-әдәб»ин дә әзәләләрдә «кәсби-камал» олдуғуны ежамла хатырладыр. Нәтичәдә, орта гафијәләр һәр ики тәрәфин мәтлә' вә тулу' рәдифләри ролунда сәсләнмәсінә, шаирин охучуја чатдырмаг истәдији мәтләбин гүввәтли дејилишинә наил олур.

3. Гафијә мисранын һәм әvvәлиндә, һәм дә ахырында кәлир:

Бәшәриjjәт ахтарырсан, һаны рүтбәвү чәлалын?
 Мәдәниjjәт ахтарырсан, һаны пулу мүлкү малын?
 Ә'зәмиjjәт ахтарырсан, һаны халисән, мәналын?! (150)

структурұ беләдир:

Бурада ики гафијә ики рәдиф илә мұшајиәт олунур. Сәтирбашы вә сәтирајағы һәм гафијәлилик үчлүjүн бәдин ифадә күчүнү чохалдыр, ше'рин тә'сир даирәсини кенишләндир, башга сөзлә десәк, бәдии һәгигәттің поетик вүс'әтини гат-гат артырып.

4. Сабир поезијасында гафијә јарадычылығы кениш вә әнатәлидир,—дејәндә тәкчә гафијә зәнкинлиji нәзәрдә туулmur, һәм дә шаирин өзүнүн поезијаја кәтирдији тәзә, орижинал гафијәләрдән сөз кедир:

Сән о дејилмидин, дедин: думдур үмидкаһымыз?
 Мән демәдимми вар буна думдуру иштибаһымыз? (151)

«Думдур»—«думдуру»! «Дума» исми әвәзинә «дум», «дур» фе лиңә ујуң «дур» сиғәти ишләнмиш бу чүр сәс охшарлығы ојнаг көк гафијәләрин јаранмасы илә нәтичәләнмишdir.

5. Гафијәләр грамматик һәмчинслијә көрә дејил, мә'на гоһумлуғуна көрә сечилир ки, бу да мәзмунун әнатәсингә әһәмијјәтли рол ојнајыр. Һәм дә гафијә сечмәкдә шаир, классик шे'рдән фәргли олараг, дили поетик вә гејри-поетик сөзләрә парчаламыр, лүгәт фондуну күлл һалында поэзијаја јараплы несаб едир. Сабир ше'риндә дил нәсрдә олдуғу кими нәһрли, ахынлы, һәртәрәфли, кенишлиji вә курлуғу илә өзүнү көстәрир. Терминоложи чәһәтдән груплашдырма апармадан, дилин вәнид, монолит бирлијини, инфадә зәнкинлијини вә фикри әнатә даирәсинин кенишлијини шаир әсил поэзија дили кими тәгдим едир. Классик гәзәл-гәсиðә әдәбијатынын дәбдәбәли, ибарәли бәнзәтмәләриндән фәргли олараг, Сабир ше'риндә, мәишәтдә ишләнән әшja вә ләвазиматларын адларындан, јемәк-ичмәк, габ-гачаг, нәбатат, һејванат терминолокијасындан ибарәт гафијәләр истәнилән гәдәрдир:

Әмр өтүшүб, баш ағарыб ун кими,
Диш тәкулуб, саггал олуб јун кими,
Синә чөкүб, бел бүкүлуб нун кими
Кәрчи олубсан гоча **мејмун** кими,
Лејк јенә рүбәни-мәл'үн кими (152)

Илк гафијәдән һисс едилir ки, сөһбәт мәнфи типдән кедир. Саггалын јуна бәнзәдилмәси типин дахили аләмини ачыр, јун һејванда олар,—демәли типин һејвани хүсусијјәтинә—јә'ни, наданлығына ишарә едилir. Синәнин чөкмәси, гәddin классик ашигләрдәки кими әлифдән ( ) нуна ( ) чеврилмәси типин құлунч «ашиглијини» мә'наландырыр.

6. Поэзија дилини халг дилинә јахынлашдырмаг, дәгиг десәк халг дилини поэзија дилинә кәтирмәк үчүн гафијә јарадычылығында сәсдүшмәләриндән истифадәни шаир вачиб сајыр:

Оғлумуз, аj Хансәнәм, бир јекә пәлван имиш!
Бәхтәвәр олсун башын, бәхтимиз **оғлан** имиш! (153)

«Пәһләвән» сөзүндән ики сәс (пәһләвән) атмагла «пәлван» шәклиндә ишләдир вә «оғлан» сөзүjlә гафијәләndirir. Бу «дүзәлиш» бејтин јахшы баша дүшүлмәсинә

манечилик төрәтмир, әксинә, шे'рин даһа да ахычы сәсләнмәсинә сәбәб олур.

7. Сәсдәјишмәләриндән јериндә вә мә'наја уйғун шәкилдә истифадә нәтичәсүндә чох оригинал вә тәравәтли гафијәләр јараныр:

Шад ол бу әмәлдән.

Әл чәкмә һијәлдән. (154)

«һијәлә» јеринә ««һијәл» (лә-әл) демәклә, шаир бејтин анлашылмасына хәләл кәтирмир, әксинә, көрүндүү кими, бејт даһа ојнаг шәкил алыр.

Сабир поэзијасы гафијә системләри илә елә зәнкиндири, бу зәнкинлиji адичә сөзлә тәснифләндирмәк мүмкүн дөйләдир. Буна көрә дә гафијә системләринин структуруну мүәյжәнләшdirмәк лазым кәлир. Нүмүнә үчүн һәмгафијә системләриндән бир нечә мисала диггәт едәк:

I

а Җәһд еjlә, сән анчаг нәзәри-хәлгә пак ол,
б Мәхлугу инандыр;
а Хасијјәтиң од олса да, этвардә хак ол,

II

б Сөк аләми, јандыр. (154)
а Чыха чаны ач галанын көзүнүн бәбәкләриндән,
а Кедиб ишләсін, газансын әлинин әмәкләриндән.
а Нәдир әғиняжа хејри оларын јемәкләриндән?
б Жемәјиб ачындан өлсә, дәхи бош бәһанә ja рәб! (156)

Биринчи мисрадакы формада давам едән мүстәзадда фикир чохшахәлидир. Буна көрә дә гафијә бағлары илә читенән һәр бир оригинал дөрдлүк типин мүәյҗән бир хүсүсијјәтини нәзәрә چарпдырыр. Белә ки, икинчи дөрдлүкдә типин мә'нәви пучлуғуну кизләтмәк үчүн, әба-гәбая бүрүнмәси: үчүнчү дөрдлүкдә мә'мин көрүнмәк үчүн узун, хыналы саггал бурахмасы, саггала ууашан гуршат бағламасы; дөрдүнчү дөрдлүкдә, мәчлисдә ибарәли данышығыла көзән пәрдә асмасы, нәһајәт арвадбазлығы—мәшиштәт позғунлуғу вә с. ифша едилir,—гафијәләндирмә, мә'нанын мүшәниятчиси олмагла, даһа чох мәзмұна хидмәт едир.

Икинчи мисалда исә шаир классик гошма формасыны алмыш, онун вәзинини нечадан әрүзә дәјишиш, силлабизмни 11-дән 16-ja чатдырыш, мәзмұну лирик аспектдән сатирик мәнзәрәjә кәтириб чыхармыш, беләликлә дә јени формалы, оригинал сатира нөвү јаратмаға нацл олмуш-дур.

III

а Билмирәм, андыра галмыш бу нә **һүрријјәт** иди?
 а Һарадан чыхды бу сөз, ja бу нечә **сөһбәт** иди?
 а Өлкәмиз алты мин илдән бәри бир **чәннәт** иди,
 б Инди ган-ган дејир **инсанлары** иранлыларын!

б Дәр **һәгигәт** пис имиш **ганлары** иранлыларын! (157)

Бешлијин бу нөвүү классик «мүхәммәс»дән (aaaaa) тәк-
 чә формасы илә дејил, мәзмуну, мүндәричәси илә дә фәрг-
 ләнир. Бу нөвүүн сатирик мәзмунунун әнатә имканларындан
 «нәгәратлар» бәһсиндә данышылдығы учүн, бурада јалныз
 сон тәктири бир даһа нәзэрә чатдырырыг. Белә ки, нәгәрат
 бејтинин илк сәтри сонракы сәтирләр вә типин характеристик
 хүсусијјәтләринә уйғун шәкилдә дәжишилир, лакин гафијә-
 сини сахламагла, бүтөвлүкдә тәкрар олан сон сәтрин дәми-
 ни тутур—мұшајиәтчиси, hajanы, көмәкчиси олур. Нәтичә-
 дә аjdын олур ки, «ган» исми «гејрәт» исминин әвәзиңдә
 ишләнмишdir. Эсил гејрәтли һүрријјәтчиләр «ганлары пис
 имиш»—дејилмәси, типин ингилаба, һүрријјәтә дүшмәнчи-
 лик мұнасибәтини ашкарламаг мәгсәдинә хидмәт едир.

Әлбәттә, белә зәнкүн гафијә системләринин һәр бириңе
 М. Э. Сабирин шे'рләриндән мұнасиб мисаллар кәтирмәк-
 лә, ажры-ажрылыгда изаһат вермәк юлу илә кетсек, мәзмун-
 дан даһа чох формаја уймуш олараг вә мәтләбдән гисмән
 узаг дүшәрик. Бунакөрә дә гафијә системләринин садәчә
 структуруну верир вә мисалларын јерини көстәрмәклә ки-
 фајәтләнирик:

Дөрдлүкләр

I.	-a	II.	- a	III.	-a	IV.	- a
	-a		- a		-a		- b
	- a		- a		- a		- b
	- a		- b		- a		- b
	- a		- b		- a		- b

I. ч., сәh. 37. I. ч., сәh. 36 I. ч., сәh. 58. II. ч., сәh. 80.

Бешликлэр

I. $\begin{cases} -a \\ -a \\ -a \\ 6- \\ -a \end{cases}$

II.

III. $\begin{cases} -a \\ -a \\ 6- \\ -a \\ -a \end{cases}$

IV.

$\begin{cases} -a \\ -a \\ 6- \\ -a \\ 6- \end{cases}$

$\begin{cases} -a \\ -a \\ -a \\ -a \\ 6- \end{cases}$

Ч., сәх. 45 I. Ч., сәх. 86. I. Ч., сәх. 85. I. Ч., сәх. 190

Алтылыглар

I. $\begin{cases} -a \\ -a \\ -a \\ -a \\ 6- \\ - \end{cases}$

II.

III. $\begin{cases} -a \\ -a \\ -a \\ -a \\ 6- \\ -a \end{cases}$

IV.

$\begin{cases} -a \\ 6- \\ -a \\ 6- \\ -6 \\ 6- \end{cases}$

$\begin{cases} -a \\ -a \\ -a \\ -a \\ 6- \end{cases}$

Ч., сәх. 43. I. Ч., сәх. 37. I. Ч., сәх. 47. I. Ч., сәх. 95.

Жеддилликлэр

I. $\begin{cases} -a \\ -a \\ -a \\ -a \\ -a \\ 6- \\ 6- \end{cases}$

II.

III. $\begin{cases} -a \\ -a \\ -a \\ -a \\ -a \\ 6- \\ 6- \\ 6- \end{cases}$

IV.

$\begin{cases} -a \\ -a \\ -a \\ 6- \\ 6- \\ -c \\ 6- \end{cases}$

$\begin{cases} -a \\ 6- \\ -a \\ 6- \\ -d \\ d- \end{cases}$

Ч., сәх. 68 I. Ч., сәх. 187 II. Ч., сәх. 18. II. Ч., сәх. 157.

Сәккизликләр

I.	II.	III.	IV.
-а	-а	-а	-а
—в	—а	—а	—а
б—	—а	—а	—а
—в	—а	б—	—а
-а	б—	—а	—а
—д	б—	в—	б—
б—	—а	—а	б—
—д	—а	д—	б—

I ч., сәх. 46. I ч., сәх. 223 I ч., сәх. 13 I ч., сәх. 131.

V.	VI.
-а	-а
—а	—а
—а	—а
б—	б—
б—	б—

II ч., сәх. 7.

I ч., сәх. 171.

Дөгүзлуглар.

I.	II.
-а	-а
—а	—а
—б	б—
—б	б—

I ч., сәх. 113.

II ч., сәх. 21.

Онлуглар.

I.   -a
|
-a
|
-a
|
6-
6-
6-
6-
6-
6-
c-
6-

II.   -a
|
-a
|
-a
|
6-
6-
6-
6-
6-
-c
6-

III.   -a
|
-a
|
-a
|
-a
|
6-
6-
6-
6-
6-
6-

I ч., сәх. 223

I ч., сәх. 36

I ч., сәх. 135

Онбирликтәр

I.   -a
|
-a

II.   -a
|
-a
|
-б
|
-а
|
в—
|
д—
|
д—
|
д—
|
-с
|
д—

III.   -a
|
6-
|
6-

I ч., сәх. 113.

II ч., сәх. 158.

I ч., сәх. 136.

Оникиликлэр.

I.	$\begin{array}{c} -a \\ -a \end{array}$	II.	$\begin{array}{c} -a \\ -a \end{array}$
			$\begin{array}{c} 6- \\ 6- \end{array}$

I. ч., сәh. 33.

II. ч., сәh. 35.

М. Э. Сабирин тез-тез ишләтдији ајры-ајры гафијә системләриндән, онларын структур мұхтәлифликләриндән истәнилән гәдәр данышмаг вә әјани мисал кәтирмәк мүмкүндүр. Мұстәзадлар бәһсендә чохгафијәли — $a^{11} \dots$) системли гафијәләндирмәдән мұхтәлиф нұмунәләр верилмишdir. Чохгафијәлилијин сон һәддини тапмаг Сабир ше'риндә чәтиндир. a^{17} -дән (I ч., сәh. 50) a^{34} -ә гәдәр (I ч., сәh. 58) истәнилән кәмијјетдә чохгафијәлилик нұмунәсини Сабир ше'риндә көрә биләрик (Бах: шәкил 2.).

IV . . . . . 2^a

бейт

+

III. . . . . 4^a

рұбай

+

II. . . . . 5^a

гәзәл фор.

11^a

+

12^a

I. . . . . , . . . 17^a

гәсиде чохгафијәлилији

34^a

(Шәкил 2)

Гафијәләндирмә усталығы, Сабир гәләминин әсас мә'зијәтләриндән бири кими, поезијаның күтләви анлашмасына, мөвзу вә типләрин характеристик хүсусијәтләринин даһа айдын баша дүшүлмәсинә, сатиralарың оригинал үслубуна зәмин јарадан поетик әlamәт кими гијмәтләндирilmәлидир. Сабир ше'риндә гафијә форма вә мәэмунун үзву говшачағыны вәһдәтләндирән, Сабир поезијасыны дунja поетика салнамәсинин муһум бир голу кими сабитләшdirән башлыча поетик амилләрдән олмагла, hәм дә классик поезијамызла мұасир поезијамыз арасындағы поетик кечид көрпүсүнүн бүнөврәли зәминләриндән бири кими әһәмијәтлидир.

III ФЭСИЛ

ХЭЛГИЛИК ВЭ ПОЕТИК ӨЗҮНӨМӨХСУСЛУГ

М. Э. Сабир поэзијасы һәм сөзүн һәгиги мә'насында хәлгилик нүмүнәси, һәм дә поетик өзүнөмөхсуслуғун чанлы символудур. Сабир поэзијасында хәлгилик дедикдә тәкчә бу поезијанын халг һәјатыны әкс етдиријини, халг руһуна, халг амалына бағлылығыны дүшүнмәк сәһв оларды. Хәлгилик—тәкчә Сабириң халгын арзу вә истәкләрини әкс етдиријини сүбута јетирмәк дә демәк дејилдир.

Сабир поэзијасында хәлгилик бир нечә баҳымдан тәһлил вә тәдгигә лајигдир. Эввәла бу хәлгилик халгын үрәјинин ән үлви һиссләрини, ән мүгәддәс амалларыны әкс етдирилмәси илә мүәјјәндир. Икинчиси, бу хәлгилик әсил, (chanлы халг дилиндә, халг тәфәккурунә сығышан) реал вә бүллур халг дилиндә сәсләнмәси илә әlamәтдардыр. Учүнчүсү—халгын мә'нәви кечмишинә, реал бу күнүнә вә өз дөврү үчүн бир нөв «намә'лум» олан сабаһына инам, кәләчәјинә үмид вә мәһәббәт—хәлгилијидир! Дөрдүнчүсү—һәјат һәгигәти илә бәдин һәгигәтин тәмасыны, бирлијини өзүнөмөхсус тәкзиведилмәз мә'на вә өлмәз поетик тәшбиһләрлә мөһкәмләдib әбәдиләшдиријинә көрә Сабир поэзијасы хәлгири! Нәһәјәт—бешинчиси, Сабир поэзијасы она көрә хәлгири ки, бүтүнлүкдә Сабир сәнәти халга мәхсусдур—бу поезија илә яхындан тәмасда олан һәр кәс, айынча һисс едир вә асанча көрүр ки, белә поетик сәнәти јалныз бүтүн варлығы илә халга мәхсус олан, халга бағланан әсил халг шаири јарала биләр!

Хәлгилијин бариз нүмүнәси олан Сабир сәнәтиниң өзүнөмөхсуслуғундан данышшандада исә... әлбәттә бурада зәрвони истәнилән сәпкидә, истәнилән гәдәр данышшылмышдыр. Са-

бир поэзијасынын өзүнәмәхсүслүгү елә бир аксиоматик һә-
гигэтдир ки, субута неч дә еңтияачы јохдур, амма һәр һал-
да бу өзүнәмәхсүслүгүн характерик чаларларынын ачыг-
ланмасы, һәм дә поетик мисаллара истинадән фикир вә
мулаһизәләр јүрудүлмәси зәруридир!

Сабир поэзијасынын өзүнәмәхсүслүгүндән сөз кедәркән
ики башлыча чәһәт мүһүм амил кими өн планда нәзәрә
чарпыры. Эввәла, мәзмун јенилиги, икинчisi форма орижи-
наллығы! Сабир поэзијасындакы јени бәшәри мәзмундан
истәнилән сәпкидә, истәнилән гәдәр данышылмышдыры. Са-
бир ше'риндә форма орижиналлығы, мәзмұна уйғун олараг
јени ифадә чаларларынын нә чүр поетик усталыгla, нә чүр
сәнәткар фәһмијлә сечилмәси мәсәләси исә индијәдәк истә-
нилән сәвијјәдә арашдырылмамышдыры.

Сабир поетикасынын диггәти чәлб едән орижинал хүсу-
сийјәтләриндән бәлкә дә ән илкини образлылыгдыр. Онуң
поэзијасыны нәзмдән фәргләндирән дә мәһз, илк нөвбәдә
образлылыгдыр. Образлылыг мә'нанын поетик вүс'әт кәсб
етмәсінә зәмин јарадан илкин шәрт кими, Сабир ше'ринин
өмүрлүк јол јолдашыдыры. Конкрет мисаллара истинадән бу
фикри даһа дәгиг ифадә етмәк олар.

1. Дәрди-шәшхис етмәјиб гәвм-әғрәба ағлатмышам!
...Уммәтин пулуң алыб мән қөзләрин ислатмышам!

Әслиндә «ағлатмышам» вә «қөзләрин ислатмышам»—
һәр икиси ејни мә'наны ифадә едир. Бир тәрәфдән өзүнү-
тәкрана јол вермәмәк, дикәр тәрәфдән фикри даһа поетик
шәкилдә ифадә етмәк мәгсәдилә «ағлатмышам» әвәзинә
«қөзләрин ислатмышам»—дејилир.

2. Бундан сора бир буғда да анбар көрәрми? (158)

Буғданын көзү олмадығыны шаир чох јаҳшы билир.
«Буғда анбар көрәрми—дедикдә шаир образлы шәкилдә
һадисәнин кедишини охучуја чатдырыр. Саһибкар өjrәниб
ки, буғданы чамаатдан алыб анбара јығын, сонра бирә
беш гијмәтиңә чамаатын өзүнә сатсын вә беләликлә дә вар-
лансын, газанч көтүрсүн. Чамаат өз һаггыны тәләб едир,
халгын е'тираз сәси учалыр, саһибкар һисс едир ки, даһа о
вахтлар дејил ки, амбарлары буғдајла ағзынадәк долдура,
кәлир көтүрә. Шаир ингилаби ситуасијаны елә инчә поетик
образларла тәсвир едир ки, охучу бир нечә сәтирдә бөյүк
бир чеврилишин—мә'нәви тәкамүлүн мәнзәрәсини асанлыг-
ла дуjur:

Билмәм арылар мәнзилинә ким чөп узатды,
Илләрчә тәғафүлдә јатан хәлги ојатды,
Фитнә ағачын әкди, евим гәмләрә батды,
Мән һәрчи чалышдым ки, кәсәм, гол-будаг атды,
Әһли-гәрәз өз истәдији мәтләбә чатды;
Әһками-шәриәт дәхи бир кар көрәрми?
Бундан сора бир буғда да анбар көрәрми? (159)

Бурада бүтүн сәтирләр башдан-баша образларла читән-мишдир. Елә илк сәтри көтүрәк:

Билмәм арылар мәнзилинә ким чөп узатды.

Ајдындыр ки әслиндә арыдан сөһбәт кетмир. Шаир илләрчә зүлм әлиндән чошмуш халғы ары пәтәјинә бәнзәдир. Ары пәтәјинә чөп узаданда минләрлә ары бирдән һаваландыры кими, ингилаби тәблигатдан бәһәрләнән халг аյлымышдыр. Галан сәтирләр дә һәмчинин... Илләрчә јатан халг айлымыш, «фитнә ағачы» көјәрмиш, гол-будаг атмышдыр. «Јатмаг», «ајылтмаг», «әкмәк» «гол-будаг атмаг» мәсдәрләри вә бүтүн идиоматик ифадәләр мүстәгим мә'нада дејил, мәчази мә'нада ишләнир ки, бу да образлар силсиләсинин јаранмасына кәтириб чыхарыр.

3. Чыха чаны ач галанын көзүнүн бәбәкләриндән! (160)

«Чаны көзүндән чыхсын» мәшһүр халг идиомасынын әсасында дејилмиш бу сәтирдә шаир типин «ач галан чәһәннәмә ки, ач галсын, кора ки, ач галсын», «гој лап ачындан кәбәрсүн», «кимин она чаны јаначаг», «ачдыр көзүмүн икиси дә бирдән ајдын»—кимдир ону инсан јеринә гојан ки, ачлығына, ja сусузлуғуна ачысын, она чаны јансын!... вә с. вә бу кими һиддәтли мұнасибәтини әкс етдирмиш олур.

4. Чығырма јат, ај ач тојуг, јухунда чохча дары
көр! (161)

«Ач тојуг јухусунда дары көрәр» аталар сөзүнә әсасланан бу сәтирдә әлбәттә, тојуг-дары мәсәләси адичә васитәдир. Ач тојуг—кәндли, дары—рузи, чөрәк, мәһсүл—мә'насында көтүрүлмүшдүр. Сәнибкар демәк истәјир ки, «ај садәлөһв кәндли, мәһсулу сән јухуда көрәрсән! Сәнин борчун сәһәрдән-ахшама кими ган-тәр төкүб чалышмаг, әкиб-бичмәкдир. Эвәзиндә бир парча чөрәк тапмағына шүкүр елә, сәнә нә дүшүб ки, кимин мәһсула сәниб олдуғу илә марагланасан! Сәнибкар кәндлини гәсдән «тојуг» адланды-

рыр. Чүнки, сөзүнүн чаны һәлә габагдадыр, ахы ел арасында «тојуг банајанда башыны кәсәрләр»—дејибләр. Саһибкар исә белә дејир:

Жијәндәки бычағә баҳ, о тифи-абдары көр!

Шаир бу сәтрин мәнтиги узлашмасындан һәм поетик мә'наландырма васитәси кими истифадә едир, һәм дә саһибкарын кәндлијә тәһиграмиз мұнасибәтинин мәнзәрәсини әкс етдирир.

5. Яғмады јахыш, битмәди бир данә нә борчум? (162)

«Яғмады јағыш, битмәди гамыш» аталар сөзү—«олачаға чарә јохдур»—мә'насында, тәбии фәлакәтләрин гарышының мазлығына ишарәдир вә гәфил кәлән бәдбәхтлик үчүн кимсәнин күнаһкар олмадығыны сүбугта жетирир. Саһибкар исә һәмин аталар сөзүнүн мүсбәт мә'насыны атараг, мәнфи мә'нада ишләдир. Бу аталар сөзү саһибкарын дилиндән рәһмсизлик, гәддарлыг, әдаләтсизлик мә'насында сәсләндирилir вә беләликлә дә зүлмкарлығы шаир чох гүвәтли поетик мәнтиглә чанландырыр. Саһибкар демәк истәјир ки, өзөннөнәмә ки, гураглыг олуб, биз сәннилә боллуг я гураглыг олачағыны шәртләшмәмишик. Мәнә нә вар ки, зәһмәтини гураглыг зај еди! Нејләјирсән елә, анчаг:

Чәлтик дә кәтири, арпа да, буғда да, әкинчи!

Јохса сојарам лап дәрини, адә әкинчи!

6. Бир күл ачылмаг илә дә фәсли-баһар олурму я?

«Бир күл илә баһар олмаз» аталар сөзүндән доғлулан бу сәтияләрдә Иран халгларының азадлыг уғрунда чыхышларының күтләвиләшмәсінни арзулајан шаир, өз охучусуна белә бир һикмәти тәлгин едир ки, һәгигәти тәк сәслә дүнианын гулағына пычылдамағын мә'насы јохдур.

7. Чах-чах башын ағрытды, ке'фин чәкди дәјирман!

«Дәјирман билдијини еләјир, чах-чах башыны ағрыдыр»—аталар сөзүнүн нәзмләшмиш формасы олан бу сәтиялә шаир көһнәпәрәстләрин өзләриндән асылы олмајараг, зәрүрәт үзүндән һәгигәти тәһрифсиз дилә кәтирмәләринә ишарә едир.

Көһнәпәрәст мәнфи тип һадисәләрин кедишиндән, гајданунун жениләшмәсіндән, моллаханаларын жени мәктәбләрлә өвәз олунмасындан о гәдәр әсәбиләшмишdir ки, фикрини ифадә үчүн мұнасиб сөз тапа билмир. Кимин хејринә, кимин зијанына данышдығыны фикирләшмәдән, бәдаһәтән

аталар сөзүнү дилә кәтирир вә демәк истәјир ки, биз нә гәдәр һај-күй салсаг, гышгырсағ мә'насыздыр, заман өз ишини көрүр. Бунунла да шаир гәләмә алдығы типин психолокијасыны мүрәккәб характерини гыса вә айдан шәкилдә поетик дошдиришиш олур.

8. Эски һамамдыр, эски тас, пәс жени рәнкинииз
ханы? (163)

«Көһнэ һамам, көһнэ тас, бир жениси тапылмаз»—аталар сөзүнә истинаадән јазылан бу сәтирдә һәр чүр чәһәтдән баш тутмасы, чәкилән әзијјәтиң сәмәрәсизлиji, фәалијјәтиң давамсызылығы, чәкилән зәһмәтиң һәдәр кетмәси кинајә, ejham вә истеңза илә билдирилир. Бу сәтрин ардынча: «Динмә, данышма, жат бала, сән дејән олмајыб һәлә»—дејән шаир охучуя чатдырмаг истәдији фикри гүввәтли сатирик бојаларла үмумиләшдириб—образлашдырыр, шаирин сон мәгәсди кими нәзәрдә тутдуғу әсас идејанын поетик варлығыны психологи тәлгинлә әбәдиләшдирир.

9. Чырманырыг кечмәјә чај кәлмәмиш. (164)

«Архы тулланмамыш бәрәкаллаң демә»—аталар сөзүндән бәһрәләнән шаир гәләмә алдығы мөвзунун мә'на чаларлары илә һәр чәһәтдән сәсләшдији үчүн һәмин сәтри ше'ринә мәтлә» сечмишdir. Ше'рин сонракы сәтирләрини мәтләјә уйғунашдырмагла бешлијин бүтөвлүкдә поетик фикир образы кими сәсләнмәсинә наил олмушдур:

Чырманырыг кечмәјә чај кәлмәмиш,
Башлајарыг тызмаға jaј кәлмәмиш.
Сөз веририк инди—бир ај кәлмәмиш,

Аста гачыб дүртүләрик хәлвәтә,
Ким нә дејәр биздә олан гејрәтә?!

Бириңчи сәтирдә, өлчүб-бичмәдән сон сөзү әvvәлдән демәк, икинчида, чыртгозлуб едиб һәр ади иш үчүн өзүндән чыхмаг, үчүнчүдә, күчү чатмадығы иши көрәчәйини вә'д етмәк кими өзүнәмәхсүс мәнфи сифәтләри е'тираф едән типин әсил симасыны сон бејт тамамлајыр. Халғын дилинә вә гәлбинә дөгма олан типик аталар сөзләринә вә ja идиомалара гајнаг етдији поетик образлардан яранан бир бешликтә зиддијјәтли бир образын мә'нәви пучлуғу охучуя асанлығла чатдырылыр.

Сабир ше'ринин поетик вүс'әтинин бир гајнағы да са-

тирик образларын мәишәт психолокијасына дәрин нүфуз етмәси, онларын жаргонларына хас олан характерик штрихләри тапыб инчә јуморла ше'рә кәтирмәси сајәсindә үзәчыхыр. Бу үсулла, шаир сатирик типләрин—о чүмләдән саһабкарларын, һампаларын, ахундларын, молла, дәрвиш вә мәрсијәханларын... бир сөзлә, һаким тәбәгәләрә хас олан бутүн зүмрәләрин мә'нәвијатыны, ичтимай мүһитә мұнасибәтләрини, өзүнә хас или мұшаһидә вә ибрәтамиз нәтичәләрлә ашкар етмишdir. Инсанын шәхсијәт кими јетишмәсindә вә ja шәхсијәтин инсани ләјагәтини гисмән итирмәсindә ики башлыча сәбәби—объектив шәраити вә субъектив амили вәһдәтдә көрән шаир «пејfәмбәранә» узагкөрәнликлә narrat вә әдаләтин тезликлә бәргәрар олачағына, бәшәр нәслини кеч-тез мә'нәви паклыг јолуна чыхачағына инаныр.

Естетик вә етик сәвијjәнин инсани ләјагәтдән гат-гат ашағылығы, мә'нәвијатын бош вә мә'насызлығы ашкар олан үч типи шаир чәми үч сәтирдә ифша едә, танытдыра билир:

- О гурумсаг Җәби дә көзләмәјир һөрмәтими,
Бурда-орда, белә дерләр ки, едир гијбәтими...
- Бәли, һәтта бу ишин үстә онун арвадына

сөјмүшәм! (165)

Бириңчи тип—ара вуран, икиүзлу вә хәбәрчидир. Араны гызышдырыб кәнардан баҳмагла, ола билсин ки, барәсindә данышдығы «гурумсаг»дан вә үзбә-үз дајандығы рәгибин-дән (үздә исә қуја достудур) бәлкә дә нәйинсө интигамыны алыр вә ja паҳыллығынын нәтичәсини әжаниләшдирир. Икин-чи тип—онун сөзүнү тәсдиғләјир: «Бәли!». Бу «бәли»нин ики мә'насы вар. Бириңчиси—о тәсдиғләјир ки, нағында сөз кедән адам доғрудан да «гурумсаг»дыр, «үздә құлуб, архада памбыгла баш кәсәндир». Икинчиси, о, гејбәтчилдир вә бу ишин үстүндә арвадыны сөјдүрмүшдүр, лакин сөјүш сөјәнә о, һеч нә едә билмәмишdir, «гурумсаг»дыр.

Сөјүш сөјәнин ејбини ганмасы, нөгсаныны баша дүшмәси әвәзинә ганачагсызлығы, кобудлуғу, нәзакәтсизлиji илә өјүмәси, башгасынын арвадына сөјмәсими өзү үчүн гочаглыг һесаб етмәси, үчүнчү типин дә характерини мүәjінләширир.

М. Э. Сабирин поетик дүнjasынын әлван рәнкләриндән бири шәр гүввәләрә мејдан верән писликләрлә, гәddарлыг-ларла көлкәләнән јаманлыг чаларлары вә hәр чүр мәнфур-лугдан, hәр чүр гара фикирдән вә бәд әмәлдән гүввәтләнән антихуманизмин инсан үрәйндә дашлашмыш, кәсаләтләш-миш әхлаги чатышмамазлыгларынын поетик терминолоқи-јасы илә мүәjjәндир. Мәнфи характерли типләрин hәр бири башгаларындан тәкчә пешәси, зөвгү, е'тикасы илә дејил, ejni заманда данышыг тәрзи илә дә сечилир. һәм дә бу данышыг тәрзини биз диалектизм бахымындан дејил, фәр-дин өзүнү нишан верән характеринин сөздәки иfadәси тәки баша душмәлијик. Бә'зән бир шәхсин характерини ачмаға бүтөв бир китаб бәс етмәди hалда, һәмин шәхси өз дили, и.лә, өзүнүн дилиндән ешидилән бир нечә кәлмә илә таны-маг мүмкүндүр. Сабир поезијасы да мәһз беләдир:

Бир мө'мүнәм, әба, гәба бүрүннәм,
...Бир ушагчын илләр илә сүруннәм.
...Ахирәтим, иманым вар, диним вар,
    Бир хорузам әлли јердә һиним вар. (166)

Бу сөзләри аллаһын «мө'мин бәндәси», исламын «сағ әли», «имам өвлады», «Мәһәммәд кирдарлы», «Әли хофлу», ағзы «дуалы»—дејир,—о адам ки, дин вә шәриәт адындан, hагг вә аллаһ адындан мәсчиiddә моизә едир, Гур'ан охујур, өзүнү ахирәтли, иманлынесаб едир. Лакин, әслиндә о, ал-лаһын «мүгәрдәс ганунлары»ны гәсдән тапдајараг, инсан адына, үмумијјәтлә инсанни ләјагәтә хәләл кәтирән пис әмәл-ләрлә мәшгүл олур.

М. Э. Сабирин шаир кими јеткинлиji ондадыр ки, пое-зијанын мин иллик јолундакы дәбдәбәли, ибарәли диллә јазыја алышан тәшбиһ, мәчаз вә символларын, ән'әнәви сев-ки мачәраларынын, јары әфлатуни, јары илаһи руh гары-шыг мәһәббәт гәзәлчилијинин мисрасыны гәбул етмәшиш, һәјатын ән характерик анларыны поетикләшdirмишdir.

Сатирик типләрин характерини јаратмаг учун шаир он-ларын елә инчә «сифатләринә» тохунур ки, бир-ики сәтирдә белә бүтөв инсан тәрчүмеji-hалы сәсләнир:

Иш билмәjэн анчаг јемәк-ичмәкдән әлавә,
    Бу чанлы дәјирманларына шүкр, худаја!

Жаҳуд:

Гурд исә, шәгал исә бијабанда олурду,
Шәһр ичрә бу һејванларына шүкр, худаја! (167)

Дәјирман кими јалныз үјүтмәји бачаран, анчаг һавајы
јејән мүфтәхорлары зәрәрли шәһәр һејванлары адландыран
сәнәткар, јуморун ејham күчүндән поетик образландырымада
vasитә кими истифадә едир. Мүфтәхор әвәзинә «чанлы дә-
јирман», ганмаз, надан әвәзинә «һејван» сөзләрини ишләт-
мәси образын дахили аләминин ачылмасына гүввәтли им-
канлар верән поетик тапынтыларды.

Бир поетик образла ики типин хасијјәтнамәсини, харак-
терини јаратмагда Сабир гәләми әвәзисизdir. Рүтбәчә бе-
јүк олан бир тип өзүндән «кичик»ләри, садә зәһмәт адам-
ларыны «ибрәтләндирмәк» үчүн елә ифадәләр сечиб ишлә-
дир ки, әслиндә өзүнү ифша етмиш олур. Иран шаһы дејир:

Еj һәмшәри, кеј әјнинә сән битли либасы,
Хәл'әт өзүмүн, тәхти-зәрәфшан өзүмүндүр! (168)

Шаһын бу сөзләри һәм һәмшәринин—иранлынын дәзул-
мәз һалыны, һәм дә өзүнүн һагсызлыг үстүндә гәрар тутан
һарының сәлтәнәтини сәчијјәләндирir. Шаһын сонракы
«Фәхриjjәләри» исә онун руһи аномаллығыны әкс етди-
рир:

Иранлы кәрәк әмр едә зилләтдә һәмишә,
Никбәтдә, әсарәтдә, мәзәлләтдә һәмишә!
Иранлы кәрәк чан верә гүрбәтдә һәмишә! (169)

Бу мисраларын поетик јенилијини кечмиш заманын геј-
ри-мүәjjән вахта кечирилди жаңаларда ахтармалыјыг.
Әслиндә шаһын һөкмү дүз дејил. Ахы нә үчүн иранлылар
зилләтдә өмр етмәли, никбәт, әсарәт, мәзәлләт көрмәли,
гүрбәтдә чан вермәлидир?! Бурадан белә анлашылыш ки
иранлылар тарих боју әсарәтдә олмушлар вә белә дә зүлм
алтында олачаглар. Буна көрә дә шаһ иранлыја нә истә-
јир дејир:

Иранлы, итил кет, јаханы битдә һәмишә!
Хаган өзүмүн, кишвәри саман өзүмүндүр!... (170)

Шаһын сөһбәтләрindән айдын олур ки, о нәинки тәкчә азғын, әдаләтсиз, надан вә ләјагәтсиздир, hәм дә әхлагсыздыр:

Гызлар өзүмүндүр, көзәл оғлан өзүмүндүр! (171)

Мүәјжәнләшмә о гәдәр конкрет вә айдын нәзәрә чарпыр ки, нәтичәдә шаһын ким олдуғуны ади тапмача илә дә анламаг олур.

Руhy өлүб, нәфси hәлә диридир, (172)

Инсаннның палтарынын киридир.
—дејә охучуя суал версән, белә бир чаваб аларсан:

Гарны јоғун, бојну да дам тиридир,

Мәмдәлидир, әксикләрин биридир! (173)

Сатиранын көзүнә hәчв гатан шаир јумору да унұтмур,—јумористик тәрзә, охучунун дилиндән молла әмијә («Молла Нәсрәддин») дејир:

Молла әми, көр тапдым, ja тапмадым?! (174)

Иран шаһы Мәммәдәлинин адны белә мүхтәлиф тәһрифләрлә чәкмәкдә мәгсәд онун һөрмәтсизлигини, шаһлыға ләјагәти чатмадығыны бирузә вермәк үчүндүр. Башга бир жердә Мәммәдәли—Мәмдәли—Мә'дәли—ады илә тәгдим едилүр:

Гој десинләр, Мә'дәли дүшдү Адес севдасына,
Мәнчили версәјдиләр орда гәрап етмәэмидим? (175)

«Мәмдәли» дедикдә шаһын ағылсызлығыны нәзәрә чарпдыран шаир «мә'дәли» илә дә онун мүфтәхорлуғуны јада салыр.

Мәнфи типләрин характерләринин јарадылмасында hejванат терминологиясындан јаранан фразеологи ифадәләрин дә ишләдилмәси Сабир шे'риндә мүһүм әһәмијәт кәсб едир:

Инди адамлар дејәсән чиндиләр,
Чин нәди, шејтан кими бидиндиләр,
Лап бизи овсарладылар, миндиләр,
Ај кечән әjjам оласан индиләр!..

Онда ки, өвлади-вәтән хам иди,
Ах!.. нечә ке'ф чәкмәли әjjам иди! (176)

Мәзлүмларын, авам диндарларын дәјишилмәси, hаггыны тәләб етмәси, аյылыбын инсанни һүгуглары уғрунда мүбәризә жалхышмасы просесини, дөврүн-заманын дәјишилмәсини, бир сөзлә, «вәтән өвладынын хам вә'дәсинин, о

кејф чәкмәли әjjамын бир дә кери дөнмәjәчәji—бүтүн бу тарихи hәгигәтләр типин дилиндән дејиләn—е'тираф едиләn бир нечә сәтирдә поетик мә'нанын әнатә күчүлә әкс етдирилмишdir. «Овсарладылар»—демәкдә өзләрини дәвә адландыран саһибкарлар, онларын әлинә баҳанлары—hejvan несаб едирләr:

Саил, гапыдан баҳма бизә, пис көz атарсан!
Чох гангыма, дуррам, елә вуррам ки, батарсан! (176)

Әслиндә ики мисрада ики типин—варлынын вә саилин образы јаранмышдыр. Jахуд:

Чых мәнбәрә, заһирдә оху нәглу китaby,
Бүғданы вур анbara, елә меjl шәрабы,
Вур башына нохтады, бу мәхлугә сәвабы,

Бу сөзләrin инсан јазыб инсанә, а Молла!
Нохта јараныб фиргеji-hejvanә а Молла! (178)

Неч бир изаһата eһтиячи олмаjan бу сәтиrlәr типин характеристини елә аjdын боjalарla үзэ чыхарыр ки, шаирин поетик исте'дадынын hүдудсузлуғuna бир даһа шаһид олурсан. Вә jахуд:

Бир түһаф чалғы илә оjnадыjор авропалы
Шимди јунанлы илә бир сүрү османлылары. (179)

Бурада jенә дә «сүрү» сөзу илә ejhamlandырылан јунанлы вә османлыларын наданлығы, авропалылары онлары hejvan јеринә gojmalары ики мисрада поетик гүdrәtlә әкс етдирилмишdir.

Бүтүн бу дејиләnlәr Сабирин поетик образларла мә'нalandырылан гүdrәtli шe'р дилинин зәnkinlijинә, әнатәлиjiинә дәлаләt едир. Сабир сәnәti субут едир ки, поезија тәкчә мә'nәvi фикir дүнијасы илә дејил, hәm дә поетик дил аләmi илә—башдан-баша образларла читәnәn, бүтөвләшәn, монолитләшәn шe'rijjәti илә әбәdijjәt kәsб etmiшdir.

M. Э. Сабир үчүн шe'р дили халг дилиндәn—sәnәt kүтләdәn hec бир хусусијәti илә ajrylmыr. Халг нечә, nә tәrzәdә данышырса, Сабир шe'rlәri дә elәchәdir. Халг дилинин диалект вә шивәләриндә олан специfik чәhәtlәri—диа-

лектизм үнсүрләрини чох диггәт вә гајғыла арашдырараг, ән көркәмлиләрини, хүсусен типләрин дилиндән данышар-коң, ән лазымлыларыны, ән характеристикләрини ше'р дилинә кәтирир вә поетик образларын құчұjlә jени мә'наларда сөзләндирір.

Сөjlәjир оғлум, саба тез кәл jенә—сәтринде көрүндүjү кими «сабаһ» әвәзине «саба» дејилир, лакин бу «тәһриф» мә'наja һеч бир хәләл кәтирмиr, асанлыгla анлашылыр, ахычылығa кәлдикдә исә формаcha мисра газанмыш олур:

Сөjlәjир	оғ	лум	саба	тез	кәл	jенә
Мұфтә'илүн		мұфтә'илүн			фа'илүн	

—шәклиндә jазылышы мисранын 6-лы сынығ һәзәчин гәли-бинә сыйышмасына шәrait jaрадыр.

Экс тәгdirдә:

Сөjlәjир, оғлум сабаһ тез кәл jенә—
формасында:

Сөjlәjир	оғ,	лум	сабаһ	тез	кәл	jенә
Мұфтә'илүн		фа'илүн		лүн	фа'илүн	

—шәклиндә аларды ки, бу да һәзәч бәһринин тәһрифинә, әruzun сынмасына вә беләликлә дә вәзи позғунлуғуна сәбәб оларды.

Мәишәтдә вә ичтимай мұнасибәтләрдә ана дилинә уjуш-маjan «алынма»лары Сабир типләрин дилиндән, онларын характеристикин ачмаг мәгсәдилә ишләдир:

1. Saat var-joхunu, advogata ver неchә xәl'әt. (180)
2. hәр бир кәдә бир az oхујуб адәм олубдур,
закону бәjәnmәz. (181)
3. Свисток гыштырыб, кешти рәван олду,
бахырдым мән. (182)
4. Палитгадыр hәр ишләри, алышлары, веришләри. (183)
5. Мейханәдә водка вуарыг, кам алышыз биз. (184)
«Вәкил», «ганун», «фит», «сијасәт», «араг» сөзләринин

типин мәишәтиндә олдуғу кими демәси онун хасијјетини вә мәишәтини даһа айдын тәсөввүрә кәтирир. Типин дили умумхалг данышыг дилинин айрылмаз бир чүзі олмагла жанаши һәм дә, өзүнәмәхсүс ифадә чаларлары илә сечилир. Нәинки тәкчә харичи сөзләри, һәм дә доғма ана дилинин ап-айдын сөзләрини тәһрифлә ишләтмәси, типин мә'нәвијјатыны да ачыр.

- ...Әкрәт она, әлбәттә өзүн бир нечә мөвһүм, (185)
- ...Ат мин, һүнәр өјрән, мәни дә бәхтәвәр еjlә! (186)
- ...Ахырда тутаг, әлмәјиб онверсетә кетдин. (187)
- ...Сән дә деjәчәксән сасалым, ja ки, деморгат (188)
- ...Миндир очага газганы, гајнат самавары, (189)
- ...Күндә атасыз бир нечә патраны, ушаглар. (190)
- ...Нәмәкү нану пәнир илә гәнаәт едәрәм. (191)
- ...Төвгиф едилмишди мағыл Кәнчә сијезди, (192)
- ...Жатышлары разы деиләм кимсә ојатсын. (193)
- ...Анчаг мәним авазеji-шә'ним учалсын. (194)

Эслиндә «өјрәт», «өјрән», «мызылдан», «университет», «сосиализм», «демократ», «газан», «патрон», «пендиr», «жашыча», «бә'зиләrimiz», «јатанлар», «учалсын»... әвәзинә мисалларда көстәрилди кими тәһрифлә... әкрәт, өјрәш, мыртылла, онверсет, деморгат, газган, патран, пәнир, мағыл, бирпарамыз, жатышлар, учалансын... шәклиндә ишләтмәси типләрин характеристик дил хүсусијјәтләрини айынлашдырмагла, онларын образ кими камилләшмәсинә хидмәт едир.

Поетиканың сабит ганунлары чәрчивәсindә сөһбәт кетсә, онда кәрәк тәтбиғи поетиканы мүтләг-техники вә истеһсалат поетикаларына бөлмүш олајдыг. Лакин демәк олмаз ки, Сабир поетикасы мәсәләләри мәһз бизим гәләмимизлә там һәлл едилмиш олур. Бурада бир даһа геjd етмәк лазым кәлир ки, Сабир поетикасының арашдырылмасында хүсусен Чәфәр Хәнданла, Экрәм Чәфәр тәрәфиндән апарылан тәдгигатлар мүһум әһәмијјәт кәсб етмишdir. Белә ки, тәтбиғи поетиканың биринчи пилләси олән техники поетика баһымындан Экрәм Чәфәрин Сабир поэзијасында вәзн мәсәләсі илә әлагәдар сөјләjәnlәri јухарыда дедијимиз кими бизи тамамилә гане едир вә Сабир ше'рләrinдә вәзн мәсәләсindә Экрәм Чәфәrlә полемиканы, һәмчинин она әлавәни лүзумсуз һесаб едирик. Сабир ше'риндә гафијә...мәсәләси нисбәтән тохунулмамыш саһә олдуғу үчүн диггәт мәһз бу

саһәјә јөнәлдилмишdir. Тәтбиғи поетиканың икинчи пилләси олан истеһсалат поетикасы мәсәләләриндә дә Җәфәр Хәнданың биткин шәкилдә һәлл етдији мәсәләләр хұласә шәклиндә верилмиш, онун тохунмадығы саһәләр исә этрафы тәһлилә чәлб едилмишdir. Бурада, нисбәтән јекун кими сәсләнән бу сон һиссәдә диссертант Сабир поетикасыны диггәтлә қөздән кечириб, дејилмәси вачиб олан, лакин әввәлләрдә дејилмәјән мәтләбләри гејд етмәји бир даһа мүнасиб һесаб едир.

Сабирин истеһсалат поетикасында сечилән хүсусијјәтләрдән бири дә одур ки, шаир классикләrin чидди мөвзулар үчүн бәдии образлар кими ишләтдикләрини сатирик мөвзулара тәтбиғ едиб, јени поетик лөвһәләр јарадыр.

Сабир ше'риндә поетик мә'наландырманы мөвзулар үзрә груплашдырмалы олсаг белә нәтиҗәјә кәл биләрик ки, һәр һадисәнин, һәр типин данышыг тәрзи онун дүнjaкөрүшү сәвијјәсindә олдуғу үчүн шаирин һәмин типин дилиндән-ишләтдији образлы ифадәләр дә гисмән фәрдиләшмиш олур. Бу чүр фәрди образлашмалар Сабир ше'ринин рәнкарәнклигини тә'мин едир. Мәсәлән:

Милләт дүйнүн ачмаға һүммәт кәрәк олсун, (195)

Истәнилән охучудан сорушсан, чаваб верә биләр ки, бу сөзләр мүәjjән бир типин дилиндән дејил, мәһз шаирин өз дилиндән дејилмишdir. Экәр типин дилиндән дејилсәјди белә, бу сөзләри дејән типин—образын ағыллы, мүтәфәккүр бир адам олдуғу анлашылмалыјды. «Милләт дүйнүн ачмаг» ифадәсini хырдаламалы олса, охучу чох мә'на чаларыны арашдырмалы, чох фикри мүһакимә сүзкәчиндән кечирмәлидир; «иш дүйн дүшүб», «сүжетин дүйн нөгтәси» һадисәләrin анлашылмасы мә'насында—«дүйн ачылыр» вә с. бу кими истилаһлар әдәбијјатшүнаслыгда вә һәјатда аз ишләнмиш. Лакин «милләт дүйнү» истилаһына надир һалда Сабирин әсәриндә раст кәлирик—бу «дүйн» башга дүйнләрдән фәргли олараг «милли мәсәлә»—дүйнү, «милләтин керилијинин сәбәбләринин топлу шәкилдә бағылышы «дүйнү» кими кениш ичтимаи-сијаси мә'на кәсб едир.

Бу чүр афористик сәтрләр мәнфи типин дә дилиндән је-риндә сәсләнir:

Һәр из алсан, ал, амандыр, алма касыбдан салам. (196)

Касыбын урватсызығы, һәтта ади инсан һесаб едилмә-мәси... дәвләтлинин касыба һәр чүр нифрәт вә һөрмәтсизлиji бу бир сәтирдә елә айдын, елә кәскин ифадә едилмиш-

дир ки, бу ифадә башга сөзлә һеч чүр әксини тапа билмәзди.

Жаҳуд:

Эгрәб кими нештәр күчү вар дырнағымызда,
Ислам сусуз олса, су јох бардағымызда,
Һәр күнчә мин түлкү жатыб чардағымызда, (197)

Өзүнү әгрәблә мүгајисә етмәси, үрәкдән бағландағы дини үчүн белә хејир верә билмәк иғтидарында олмадығына е'тирафы чардагларымызда минләрла түлкү вар—дејә түлкүдән бич олмаларыны е'тираф етмәси типин мә'нәви пучлуғуну ачмаг үчүн кишағайт едир, һансы ки, шаир бүтүн бу мәсәләләрә өмөт үччә сәтир һәср етмишdir.

Үмумијәттә классик поэзијадан фәргли олараг дилин зәнкин ифадә чаларлары илә читәнән, аталар сөзү, зәрби мәсәл, идиома, фразеологика, омоним, синоним, антоним, епитет, епситаз вә гаплогикијалардан барынан поетик образларын күчү илә ғанаңданмыш Сабир поэзијасы сөзүн һәгиги мә'насында дүнja поэзијасынын сәнэткарлыг чәһәт-чә шедевр сајылан нұмұнәләри илә бир сыртада дурур.

Шаирлик мәһәрәти о заман өзүнү тәсдиғ едә билир ки, шаирәм дејән шәхс нәэм илә поэзијанын сәрһәддини практик олараг аյырыб—ичә билсин. Нәэм илә ше'рин сәрһәддиндә «һиппиослу» бир саһә вар ки, һәмин саһәнин һарада башлајыб—һарада гурттардығыны, бу саһәдән кимин нечә кечдијини айырд етмәк үчүн поэзијанын үфүгләрini көрмөжү, поетик әнкинликләрә хәјалән «баш вурмағы» бачармағы лазым қәлир. Поэзијанын дили халг дили илә әдәби дилин чанлы синтези фонунда образын, бәдии тәфәккурүн дилидир. Нәэмнин дили адичә нағыл дили, һәјатда көрдүкләрин, көрәчәјин вә тәсәввүрә кәтире биләчәјин һадисәләрин садәчә тәсвири—һеч бир бәдии фәлсәфи үмумиләшdirмәjә архаланмајан тәсвиридир. Нәэм-ола билсин ки, бә'зән чох гүвәтли бир фикир—дејир, лакин ону һеч ким ше'р сајмыр, әксинә поэзија чох ади бир дујғуну чатдырыр,—лакин о ше'р сајылышы. Демәли, нәэмлә поэзијанын сәрһәддини ағылы өлчүләри илә мүәjжәнләшdirмәк сәһв оларды.

Поэзија нәслән дујғуларын өвләдыйр вә дујғусуз нәзми поэзија сајмаг өзлүjүндә кобуд сәһвдир. Сабир поэзијасы да сөзүн һәгиги мә'насында дујгулар поэзијасыдыр. Лакин бу поэзијаны тәкчә сырф дујғу поэзијасы тәки инламаг чәһди дә гисмән јанлышдыр: Бир инчә дујғуну вермәк үчүн бә'зән бир нечә фикрә истинағад едән Сабир ше'риндә дуј-

Гу—фикаирләр топлусу кими чанланып. Сабирин бир поэтик дүјгесү бир нечә реал фикрин зэмининдә тәшәккул тапыр:

Экәр истәсәјди аллаһ, ки сәни едәјди мәгбул,
Бизә вердиңи тәк, әлбәт, сәнә һәм верәрди пул-мул!
Ди утан ләјагәтиндән, бары олма бунча мәчхүл!

Гуру-бош әл илә умма өзүнә кәмалы, фә’лә!
Гәләт ејлә, етмә бир дә белә бош хәјалы, фә’лә,
Дур итил, чәһәннәм ол, кет, үрәјим даралы,
фә’лә! (198)

Бурада әсас фикаирләр: 1. аллаһ өзү дә сәни истәми, истәсәјди сәнә дә мал-пул верәрди. 2. Сән ағыллы олсан баша дүшәрсән ки, сәни аллаһ да севмир бәндә («варисләр») дә. 3. Ләјагәтиздиләндән утанаң хәчаләт чәк ки, сәнә јарашмајан ишләрә баш сындырасан. 4. Сән елә билирсән ки, гуру-бош әлли-касыб адама ағыллы дејирләр?—һеч вахт!—Белә бош фикрә дүшмә. 5. Экәр десән ки, касыбам, әлибашам—амма камаллыјам, сәнә дејәчәкләр ки, гәләт еләмә пулсуз, мал-дөвләтсиз адамын камалы бир гара гәпијә дәјмәз! 6. Сән көр һәјатда нә гәдәр артыг вүчудсан ки, сәннилә данышанды адам («мән») һирсләнир, үрәји даралыр. 7. Бир дәфәлик ган ки, сән фә’ләсән, адамлыг иддиасына дүшмә вә дур итил чәһәннәмә!

Көрүндујү кими, бу једди фикир әсасән бир дүјгуја хидмәт едир: Фәһләнин әлинин әмәжи илә варланан саһибкар үрәјинин кизли күшәсіндә фәһләјә нифрәт дүјғесү бәсләјир, чүнки о, фәһләдә һеч бир инсаны кејфијјәт дүјмур.

Башга бир мисал кәтирәк:

Бә’зи јерләрдә тәсадүф олунур аша, этә,
Мұфтә көрчәк тутурам кәндими бозбаша, этә!

Дејирәм, каш гонаглыг олан евләрдә бүтүн
Јејиб-ичмәкдә башым бәнд ола, чулғаша этә!

О гәдәр хошланырам түстүсү чыхчаг кабабын—
Ач пишик тәк чумурам шөвг илә бирбаша этә!

Көрүрәм та эти гәссаб дүканында асылыб,
Аз галыр ит кими нәфсим һүрә, дырмаша, этә!

Нуш олур чаныма эт, хассэ о һәнкәмәдә ким,
Мән яјәм, хырда ушаглар баха, ағлаша, этә.

Эти чох истәјирәм, лејк пулу ондан чох,
Нола, гузгүн кими та мүфтә гонаг лаша, этә!

Хәрч едир бир пара әшхас пулун бајрамда
Зә'фәранә, јаға, разјанәјә, хашхаша, этә!

Филһәгигәт, јемәли шејдир экәр пулсуз ола,
Јарамыр пул верилә һәр гуруја, јаша, этә!

Пулу анчаг јарашир чинләјәсән сәндугә,
Нә ки, хәрч ејләјәсән милләтә, диндаша этә?!

Ојлә зәһләм кедир, аллаһ да билир, милләтдән,
Олурам сүст ады қәләчәк, дөнүрәм даша, этә!

Ады пулдурса пулун, лејк өзү чан јонгарыдыр,
Вермәк олмур гоһума, гоншуја, гардаша этә!

Верәрәм диними, иманымы, әмма пулуму
Вермәрәм, «Бәһлүл» аға, архаяын ол, аша этә! (199)

Бу он ики бејтлик сатиранын һәр бејтиндә шаир типин мүәjjән бир хүсусијјәтини аchan образлы бир фикир дејир. Соң нәтичәдә бу образлы фикирләр бирләшиб бир поетик дујғу әмәлә кәтирир: бу адам намус, мәсләк вә ләјагәтини итирмиш пул һәрисидир ки, вар... һәр чүр мәнфи сифәтләринин сәбәбкары да пулпәрәстлиji, вар-дөвләт јығмасы «еһтирасыдыр». Ше'р елә реал, әлван бојаларла јазылыбы, мәнфи образын охучуда јаратдығы нифрәт дујғуларнын чаларларыны айры-айрылығда јазыја алмаға гәләм чәтиник чәкир. Писләрә нифрәт, јахшылара мәһәббәт јарада билмәсindә, јахшыны писдән, ағы гарадан, хејири шәрдән, һәгигәти бөһтандан аյырмагда Сабир поезиасынын күчү мисилсиздир. Образын мә'нәви аләми кәрәк бәдии эсәрдә елә тәсвир олунсун ки, охучу онун шәхсијјәтини таныја билсин. Сабир образлары мәһз белә «бүтөв шәхсијјәтли-бүтөв характерли» типләрдир вә бу типләрин јаранмасында поетик мә'наландырманын ролу инкарсыздыр.

Жухарыда дејилдији кими, Сибирәгәдәрки классик ше'римиздән фәргли олараг, о, ше'рә елә јениликләр кәти-

мишдир ки, һөмүн јенилікләрин бәлкә дә бир вә ja бир нечеси бир шаир өмрү үчүн бәс оларды.

Бирничиси, бүнөврәси Нәсими илә башланан Хәтаи, Фәдай, Фүзули, Әмани, Вагиф, Видади, М. Шәфи, Ашыг Әләс-кәр, Сеңид Әзиз вә башгаларының јарадычылығы илә ин-кишаф едән Азәрбајҹан милли әдәби дилини Сабир јени инкишаф мәрһәләсінә галдырымыш—дүнja мигjasында шөһрәт газанан поэзија дилләри сырасында Азәрбајҹан дилинин јерини бир даһа сабитләшdirмишdir. Поэзија дили илә нәср вә ja ади данышыг дили арасында фәрг дејәндә—әлбәттә, әсасән образлы тәфәккүрун мә'налары тез анладан вә тез гавраjan поетик дили нәзәрдә тутулур:

«Ел ујушуб азанлара—»

Ел диндән, диндарлардан үз дөндәрәнләрлә—јә'ни јени фикирли маариф, мәдәнијәт, әдәбијат, инчәсәнәт нұмајәндәләри илә достлашыб... «Гәзет јазан» һөмүн адамларын фәалијјәтиндән данышан шаир дејир:

«Од вурулуб газанлара,

гаjnады, дашды гојмајын!»—

јә'ни халтgyн ётираз сәси јүксәлир, зүлмә вә зүлмкара, динә вә дин хадимләринә гарши халг гәзәби гаjнаjыр, тәлатумләнир, нифрәт көпүрүб дашыр... Ачыг фикрин ингилаби ситуасијасыны, әгидәләр тоггушмасыны Сабир ади сәтирләрлә верир, халг дилинин ән характеристик ифадә чаларлы истилаһларыны поетик шे'риjjәтә мөвзу едә билир:

Мәктәб илә бу фирмәнин
Бағры бадашды, гојмајын,

Никбәти вар, сәсин кәсин
Гарға, долашды, гојмајын!

Чох пис улашды, гојмајын! (200)

Сәс учалашды, гојмајын!

Миллэт ојашды, гојмајын!

М. Ә. Сабир поэзијасының орижинал чәһәтләриндән бир башлычасы да ондан ибәрәтдир ки, о, һәјатла, чәмијјәтлә даһа үзви шәкилдә тәмасдадыр. Сабирә гәдәр ше'rimizdә сөнгли поэзијаның нұмунәләринә раст кәлинир. Хаганинин «Нәбисијә»сindә, Нәсимиин, һәллач Мәнсүрун, Фәзлуллаh Нәйи-нин ады илә бағлы ше'rlәриндә, Фүзулинин «Шикаj-тнам»-сииин нәзм һиссәләриндә, Вагифин «Еj Видади

кәрдиши-дөврани кәч рәфтара бах», «Закирин «Шушалылар» ше'рләриндә, Сејид Әзимин «Еj оғул һәр лисанә ол рағиб» мәтлә'ли дүбәйтингдә вә бу гә билдән олан башга поетик нұмунәләрдә сәнәдлилік ачыг-ашкар көзә чарпыр. Лакин сәнәдли поэзијаның ән бариз нұмунәләринә М. Ә. Сабирин жарадычылығында раст кәлирик.

Сабир поэзијасында сәнәдлилік мәсәләси һәр шејдән әvvәл шаирин дүнијакөрүшү илә бағлы проблемдир.

Ичтимаи шүүру заманла аягашмајан, әсрин ингилаби ситуасијасыны дәрк етмәјән, мәһдуд дүшүнчәли, дар тәфеккүрлү онларла пешәкар назим Сабирлә бир дөврдә гәсидә, мәрсијә, синәзән вә дини һәдисләр язмагла өмүрләрини пуч еләдиләр. Вахтилә М. Ф. Ахундов Кәрбала һадисәләрини шәрһ едиб әбәс демәмишdir ки, чамаат авамлыг үзүндән баш-көзүнә дөјүб өзүнү һejдән салыр, нәди-нәди «мин ил әvvәл Қәрбәла чөлүндә беш-он әрәб беш-он әрәби гырыбыр». (201) Дөгрүдан да һакимијәт үстүндә нәслини гырдыран имам Һүсејин мин ил сонракы авам мүсәлманлар үчүн хејри нә ола биләрди?! М. Ә. Сабир динин мә'насызлығыны, пучлуғуну ачыг-ајдынча дәрк етди жүйе динә гаршы кәssин публисист гәләмлә чыхыш етмишdir. Ше'рин—сәнәтиң гәдр-гијмәтиң һагг-әдаләт уғрунда мүбариәзәдә, халга, әзилән, зұлм едилән сирави күтләjә хидмәтдә көрән М. Ә. Сабир жазырды:

Ше'р бир көвһәри јекданеji-зигијмәтdir,
Салмарам вәсфи-друг илә ону гијмәтдән.
Дејәрәм һәчв, сөзүм дәргүрү, кәламим ширин,
Әhли-зөвгә верәрәм нәш'ә бу хош
шәрбәтдән. (202)

1. Сәтр-һәчв.

Хәстәмиз Әбдулhәмид артыг сағалды, сәмриди. (203)

Бу сәтрин һәчвлилиji орасыннадыр ки, Әбдулhәмиди шаир инсана юх, һejвана аид олан сөзлә характеризә едир. Әбдулhәмид сағалды—дедикдә Әбдулhәмидин инсан кими шәфа тапмасы, сәмриди—дедикдә исә һejван тәки сағалмасы нәзәрә чарпдырыр. Сағалды-сәмриди-паралелизми Әбдулhәмиди инсан-һejван шәклиндә тәгдим етмәк мәгсәдини күдүр.

2. Бејт-һәчв.

Еj мүфәттиш, юлланан кағызлары ахтарма чох,
һөкм-тәфтиш еjlәjәn әшхасы кет тәфтиш гыл. (204)

Бурада һәчв объекти мүфәттишdir. Лакин һәчв ичтимай мәңа верилдиji үчүн һәчв объекти кими мүфәттиш вә ja «һөкм-тәфтиш еjlәjәn әшхас» дејил, онлара «әл-гол ачмар-ғазшәрант јарадан гурулуш—чәмиijәт даһа чох диггәти чәлб едир.

3. Үчлүк-һәчв.

Тутдум оручу ирамазанда,
Галды ики көзләрим газанда,
Моллам да дөjүр јазы јазанда... (205)

Бурада—һәчв объекти шакирди дөjән молла «көзләри газанда галан» шакирд, чамааты ач гоjan ирәмазан аյы јенә дә динин, дини тәһсил системинин өзүдүр.

4. Дүбејт-һәчв.

Кимдир ариф?—дејэ сордум, дедиләр, әсрә көрә:
Арифин инди нә дини вә нә иманы олур.
Буну билдим, таныдым, заһиди сордум, дедиләр:
Заһидин heч нәji олмазса чибишданы олур. (206)

Бу чүр ичтимай-сијаси кәсәрли һәчв-сатираларын сајыны истәнилән гәдәр артырмаг оларды. Сабир фу форманы она көрә сечмишdir ки, бурада тәңгид вә сатира һәдәфи диггәтдән јајыныш һалда олур. Эсас тәңгид һәдәфиндән јери кәләндә фикри јајындырмаг үчүн шайр бир нечә вариантда сәтралты вә ja мәтиалты фикирләр верир:

Һәмаданда гонағымдан хәбәр алдым, кёj Шејх,
Һансы мәхлуг сизин шәһрдә бишәк чохдур!
Деди: «Аз исә дә бу шәһрдә саир мәхлуг, (207)

«Шәһәримиздә һансы мәхлуг чохдур?»—дедикдә шубhәсиз ки, шайр инсанлары нәзәрдә тутур. Шејх исә «башга мәхлуг јохса да даббаг, сәббаг, евшәк чохдур»—чавабы иле, әvvәла ади адамлары—сырави күтләни ешшәклә јанашы қөрмәсини бүрүзә верир; дикәр тәрәфдән сөһбәт инсандан кетдиji һалда, һејвандан сөз ачмасы Шејхин өзүнүн

иаданлығына дәлаләт едир (Шејх «мәхлуг» сөзүнү һәм инсан, һәм дә «ешшәк» кими баша дүшүр). Бәлкә дә бу гәнаэтә кәлмәк оларды ки, сатирада мәтләб мәһз бу деи-ләнләрлә битир. Эксинә, сатиранын руһу, мәтналты мә'насы кизли галыр: даббагдан, сәббагдан башга һәмәданда даһа кимләр жашајыр?!—Шејхә белә суалла мұрачәт етсәк, бәлкә дә дејәрди, биз,—үләмалар, дин хадимләри, мө'минләрин башчылары—мұчаһидләр. Фәгәт Шејх онларын әвэзи-нә «ешшәк чохдур»—дејир. Сатиранын чаны да бу нәгтәдә-дир. Іәни алын тәри илә чөрәк газананлардан башга һәмә-данда жашајанларын һамысы (бүтүн антидаббаглар, антисаб-баглар)—ешшәкдиrlәр, (башда Шејх вә дикәр дин хадим-ләри олмагла). Бу тәрзә деилмиш кәssин сәтиралты мә'на-лар анчаг поетик тәфәkkүрун мәһсулу саяла биләр. Елә ки, сөһбәт сырф сијаси-иңтимаи һадисәдән кедир, Сабир гә-ләми гисмән публистики дүшүнчәj күзәшт едир:

Һәgsizliji hәр күн көрүб ахыр усанды,
Әфсүс, «hәjat» исә мәмат олду, гапанды! (208)

«hәjat» гәзетинин бағланмасыны бу чүр кәssин сијаси публистики дүшүнчә тәрзи илә мә'наландыран шаир, гәзетин бағланмасына тәэссүфләнир, сахта милләтпәрәстләрә гарышы «Копнан әмәл ачмаз, ишә геjrәt кәrәk олсун»—дејә е'тираз сәсини учалдыр Гәзетин бағланмасына гарышы шаирин е'тиразы публистики дүшүнчә исә, бу дүшүнчә тәрзинин әкси: «hәjat» һагсызлыглары көрүб усаныб—гапанды—исә поетик тәфәkkүрун мәһсулудур. Бурадакы инчә кинаj: куя гәзет өз-өзүнә бағланыб, Шаир бирбаша демир ки, гәзети бағладылар, жазыр ки, «hагсызлыглардан усаныб өз-өзүнә гапанды!» Жаҳуд:

Әлминнату-лиллаh ки, «Дәбистан» да гапанды!
Бир бади-хәзан әсди, құлустан да гапанды!

«Үлфәт» кәсилиб, тохтады «Бүрһани-тәрәгги»,
Мәһв олду «hәмиjәt», әдәбистан да гапанды!

«Рәhбәр» јорулуб, јухлады «Иршад»у, «Тәкамүл»,
Асланлара ох дәжди, нејистан да гапанды! (209)

Жүрнал («Дәбистан») (1906—1908), «Рәhбәр» (1906—1907) вә гәзетләrin «Үлфәт» (1905—1907), «hәмиjәt» (1907), «Иршад» (1905—1908), «Тәкамүл» (1906—1907) бағланмасына М. Ә. Сабирин мұнасибәти адичә е'тираз вә

ја нараһатлыг чөрчиwәсиндә галмаýыб, ичтимай тәрәгgiјә мане олан әсас ампл кими поетик сәнэткар наразылығына сәбәп олмушдур. Проф. Мәммәд Мәммәдовун «Сабир вә мәтбуат» китабында бу барәдә әтрафлы јазылдығыны нәзэрэ алараг, (210) биз Сабирин мәтбуата мұнасибәтиндән жох, мәтбуата қәтириди жениликтән бәhc етмәji мәгсәдәүjүгүн һесаб едирик. Мұасир дүнja әдәбијатында мәнзум фелjетон жанры артыг вәтәндашлыг hүгугу газанмагадыр. Шаир И. Шатуковскинин «Правда» гәзети сәhiфәләринде дәрч едилән мәнзум фелjетонлары буна чанлы сүбүттур. М. Э. Сабирин мүһүм поетик хидмәтләриндән бири дә одур ки, о, Азәрбајҹан шे'риндә сәнәдли сатира вә ja даһа аjdын десек, мәнзум фелjетон жанрыны јаратмышдыр. Шаирин «Фәхриjјә», (211) «Мән шаһи-гәвишөвкәтәм, Иран, өзу-нүндүр», (212) «Догрудан да, Мәмдәли, геjrәt һалал олсун сәнә! (213), «Нәdir, аja, jенә үсјанлары иранлыларын?», (214) «Авропада Мәмдәлинин ешгбазлығы (215) кими сатиralары әсил мәнзум фелjетон нүмунәләридир. Сабирин мәнзум фелjетонларыны нәсрлә јазылмыш «Һамысын тапа билирәм, бириң тапа билмирәм», (216) «Ширванда мүһүм һәвадис», (217) «Јадикар» кими фелjетонлары илә мүгајисәсиндән аждын олур ки, мәнзум фелjетонларда фактik һәјат һәгигәтләри, ади фелjетонларда исә фактлар өн пландадыр.

Алты мин илдән бәри мөвчуд олан бир мәмләкәт,
Көрмәмиши сән кими бир шаһи-вала-мәртәбәт.

Кинаjә вә ejhamla деjилмиш бу беjтдәn соnra шаир Мәммәdәli шаһын нә чүр шаh олдуғуну характеризә едир.

Арсланлар боjнуна салдырдығын зәнчирләр,
Намвәrlәr гәtlinә чәkdiриjин шәmширләr,
Аtәshi-гәhрү-гәzәблә jahdygыn tә'mirләr,
Вәsфә шаjандыr, һәgигәt; etdijin tәdbirләr;
Умми-Хаган oғlu, бу gejrәt һәлал олсун сәnә!
Verdijin mәshruTeji-millәt һалал олсун сәnә! (218)

Шаир Мәммәdәli шаһын ejiblәrinи бир-бир ачdyгдан соnra, онун һәrәkәtlәrinи «vәsфә шаjan» һесаб едиb, она «gejrәt һалал олсун» деjә «minnәtdarlyғы» билдириr. Кәs-кин өлдүрүчү кинаjә илә мүshajniәtlәnәn бу чүр өткәm сәtiрләrdә шаир Mәmмәdәli шаһын бүтүn чиркин хүсусиijәtlә-

рини көстәрир, онун шаһлыға јарамадығыны, тәсадүфи бир вүчуд олдуғуны сұбут едир.

Сабирин мәнзум фелjetонларында истисна кими қозэ чарпан дикәр хұсусијәт, мәнфинин мәнфилијини сұбута жетирән «мәзәммәт» етмәк пријомундан истифадәdir. Мәммәдәли шаһы таҳтдан әл чәкмәjә vadар вә мәчбур едән геjrәtли иранлылары «мәзәммәт» пәрдәси алтында, әслиндә jенә дә шаh өзү тәнгид вә ifsha hәdәfinә чеврилмишdir:

Уччә ил гојмадылар тәхтдә раһәт јашасын,
Бир дојунча чыхарыб кеф, едиb ишрәт, јашасын.
Та онун сајеji-әдлиндә бу милләт јашасын,
Олсун асудә мұсәлманлары иранлыларын!
Дәркәгигәт пис имиш ганлары иранлыларын? (219)

Неjlәмишdi сизә, jaһu, бу башы дашды јетим?
Ja нә вичданә дәjәr бир ишә чулғашды јетим?!
Һәрә бир ногга чыхартдыz, карыхыб чашды јетим.
Деди, чыхсын дәхи гоj, чанлары Иранлыларын,
Дәr hәgigәt пис имиш ганлары
иранлыларын! (220)

«Авропада Мәммәдәлинин ешгазалығы» мәнзум фелjetону мұкалимә-диалог шәклиндә жазылмышдыр:

Мәмдәли

Рәһm ет мәnә, чан мадмазел!
Көnlүm олуб ган, мадмазел,
Бирбаш Эдесдәn кәлмишәm,
Ардынча, чанан мадмазел.
Көr hали-биaramмы,
Дил бисүкундур, кәl мәnә!
Ешгim фүзундур, кәl мәnә! (22!)

Мадмазел

Рәdd оl, a залым Mәмдәli,
Шани-мәзалым Mәмдәli!
Артыг hәjasыz көrmәjә,
Joхdур мәчалым, Mәмдәli!

Кет-кет ки, зүлмүндәn Вәtәn
Дәrjaи-hундур, кәlmәnәm!
Bojnun јофундур, кәlmәnәm! (222)

Шаш Мәмдәтини мадмазелин дили илә ифша едир, ону һөјасыз, зұлмкар, ғанмаз, «бојну јофун»—жә'ни һејванхасиј-јәт адтандырыр. Мадмазелин дилиндән елә иттиһамлар ве-рилизир ки, охучу Мәммәдили шаһын бүтүн башга мәнфи-ликләри илә жанаши, һәм дә мәишәт позғуны, шәһвәт әсири олдуғуны да айдынча дәрк едир.

М. Э. Сабирин жарадычылығыны поетик формлар бахы-мындан зәңкниләшdirән әсәрләр сырасында бәһр-тәвиllләр дә мүһүм жер тутур. Нәсрлә ше'рин синтезиндән жаранан, жазылышча нәсрәнә, формача ше'рвари олан бәһр-тәвиllләр-дә һәчв, кинаjә, сатира, жумор, бирләшиб күлл һалында, мүәjjән һадисә вә шәхсләрин тимсалында охучуја чатдыры-лыр. Бәһр-тәвиll әсасән нәсрәнә башлајыб, ше'рлә битир.

Мәтлә:

«Әт'еман, сәркәш олуб, құндә бир әһвалә дүшән дөври-гәзанын бу дилазар... (223)

Тұлу:

.. беһмәни-пич илә һәлилә вә бәлилә гала ej, vaј!..

Атан олмаја әзвај,
Кедә гыш, кәлә һәм jaј,
Өтә ил, долана ај,
Сата билмәjә мүмjaј,
Иш олду бу да, haј-haj!.. (224)

Көрүндүjү кими, бәһри-тәвиll мүстәзадлара мәхсус гоша аягларла баша чатыр ки, бу да бәһр-тәвиllә мүстәзадын доғмалығындан ирәли кәлир. Мүстәзадын структурунда га-фиjә системи низамлы, бәһри-тәвиllдә исә сәрбәстdir:

Мәтлә:

«Еj фәләк, зұлмүн әјандыр, бу нечә дөврү-зәмандыр ки, Ишим аһү фәғандыр мәни жандырма амандыр, көзүмүн әшки рәвандыр, үрәjим доп-долу гандыр, һамы һәмдән бу жамандыр ки, нечә әhли-гәләмләр. Бурахыб чаныматәмләр, гарышыб дәрд бәhәмләр, үрәjим инди вәрәмләр...» (225)

Тұлу:

«... бири, һәм ахыры, ән үмдәси дамдабачанын, һәм хо-хүнүн, хортданын адларыны билмәкдә кәрәк сә'j едә өvrәт, и, гәләр файдәси вар бу ишин кәр ола диггәт ки, әкәр ағ-лаја, жаинки дәчәллик едә бир тиғл, һәһајәт анасы сөjләсө

бу адлары филфөвр едәр өвладыны раһәт вә гәлар әгли сәламәт, башы чәкмәз дә мәламәт...»

Будур аләми нисван!
Будур һали-мүсәлман!
Кәрәкдир едә мәһдуд,
Өз евладыны инсан!

Сән, әмма, һәлә ганма!
Инанмырсан, инанма!
Фәрәһдән әмәлиндән,
Утанмырсан, утанма! (226)

Гоша аяғы несаба алмасаг, јенә дә мәтлә вә түлү'нүн башдан-баша ше'р (әсасен) олдуғуну сөјләjә биләрик:

Мәтлә:

Еj фәләк, зұлмүн әјандыр,	а
Бу нечә дөври-зәмандыр.	а
Ки ишим аһу-фәғандыр,	а
Мәни жандырма амандыр,	а
Көзүмүн әшки рәвандыр,	а
Үрәжим допдолу гандыр,	а
Һамы гәмдән бу жамандыр. (227)	а
Ки, нечә әһли гәләмләр	б
Бурахыб чаныма гәмләр	б
Гарышыб дәрд-бәһемләр	б
Үрәжим инди вәрәмләр...	б

Түлү:

...бири, һәм ахыры, ән үмдәси дамдабачанын, һәм а хохунун, хортданын адларыны билмәкдә кәрәк сә'ј едә өvrәт,—

— нә гәдәр файдәси вар бу ишин кәр ола диггәт ки, а Әкәр ағлаја: јәинки, дәчәллик едә бир тифл, нәһајәт а анасы сөјләсә бу адлары филфөвр едәр өвладыны раһәт.

а вә галар әгли сәламәт,
а башы чәкмәз дә мәламәт... (228)

Аjdын олур ки, бәһр-тәвилил мәтлә'си 7 вә 4 б гафијәли ше'рдир (4-лу сағлам һәзәч).

Тұлу сәрбест әрүзла башлајыб женә дә 4-лу сағлам һәзә-
чә говушур, һәңајет 5-ли сыныр һәзәчдә сәсләнән (мәфа'и-
лүн фә'гүн) гоша аяглы битир.

«Еj әзизим хәләфим» адланан дикәр бәһр-тәвил исә женә
да һәзәчин 8-ли 6-лы—4-лу вә гарышыг, сағлам вә сыныг
гәлибләрниң синтезиндән тәшкүл тапан сәрбест әрүзда
сәсләнір. Аяг:

- а (I) Бу әмәлдән учаларсан,
- а (II) Иван намин аларсан
- а (III) Амилjanов оларсан,
- с Нә гәдәр олса да өмрүн,
- а (IV) О јерләрдә галарсан!.. (229)

а (I) бәһр—тәвилдә ән апарычы гәлиб олан 4-лу сағ-
лам һәзәч характеридир. а (II), а (III), с вә а (IV) исә
сөзүн һәгиги мә'насында һече вәзниндә јазылмышдыр. Бәһр
тәвилләрә белә сәрбест гол-ганад верилмәси сатирик мөвзү-
нүн гүввәтли поетик әксинә зәмин јаратмыш, гәләмә алы-
нан мәтләбләрин дујғу вә шүура һәкк олунмасына, јаддаш-
да әзбәр јашамасына сәбәб олмушшур.

М. Э. Сабир ше'ринин дахили имканларындан, поетик
үфүгләрinden, истәнилән гәдәр данышмаг мүмкүндүр. Дини,
ичтимаи, сијаси, терминалокијадан, мәишәт психолокија-
сындан, диалект айрылығындан дөған етник фәргләрдән,
заман, мәкан, имкан вә шәраитдән асылы олараг типләри
характер дәјишиллијиндән бәһс етмәклә, садә халг тәфек-
күрүнә архаланараг бәшәри һәгигәтләри күн кими парлаг-
лығы илә әкс етдиရән Сабир поэзијасы дөгрудан да әсрин
ајнасыдыр. Соң дәрәчә садә характерә, малик олан даһи
сәнәткар бир вәтәндаш кими вәзиғәсинин нәдән ибарәт ол-
дуғуну нәзәрдә туатараг јазыр:

Шаирәм, чүнки вәзиғәм будур әш'ар јазым,
Көрдүйүм инкү бәди еjlәјим изһар, јазым,
Күнү парлаг, күндүзү ағ, кечәни тар јазым,
Писи пис, әјрини әјри, дүзү һамвар јазым! (230)

Сабир поетикасының чаны, руһу, әзәмети, тәлгини, рәф-
бәт вә мәһәббәт тутуму, мә'нәви-естетик қөзәллиji, ичти-
маи—фәлсәфи гајәси, милли вә бәшәри камиллиji дә мәһз
бу реаллығында, һәјатилијиндәdir.

Сергей Георгиевич Бочаров «Пушкин поетикасы» адлы әсәриндә јазыр: «Жуковскиниң принципләриндән бири беләди: Йазмаг (Белә ки, нечә дујурсанса, еләчә дә јаз ки, сөнин әсәрин маска јох, руһун вә мә'нәвијатын күзкүсү олсун. (231) «Белә јазмаг ки, бир баша үрәјә тә'сир етсин вә үрәји учалтын; Өзлүјүндә нә гәдәр ки, јашајыран, јаша, фикирләш, дуј, бүтүн бүнлары экс етдирмәji бачар». Сәмимијјәтиң бу програмы поэзијада белә бир принципи тәләб едиr ки, «јашадыгларыны јазмаға» јох, «јаздыгларынла јашамаға» борчлусан. Белә јазмаг: өз инсанни симаны јүк-сәлтмәли вә өз поэзијаны өз шәхсиндә јүксәк сәвијјәдә тәмсил етмәли. Бу мә'нада ән сәмими һәјәчан олан поэзија «руһун вә мә'нәвијатын күзкүсү»—Башга чүр десәк сәнәткарын гәлбинин ајнасыдыр.

Классик ше'рин ән'әнәви мөвзулары вә дофмалашмыш ифадә васитәләринә вида дејән Сабир, поэзија илә чәмијјәтиң дана мөһкәм говшачағына наил олмуш, ичтимай мүбәризәдә поэзијаны вәтәндәшлүг борчунун дана мәс'улијәтлә артмасына, идраки-естетик амалынын һәјатла дана јахын тәмасына зәмин јаратмышдыр.

Сабир классикләрдән форма алмыш, мәзмуну вә формалыны дахили структуруну тамам өзүнәмәхсүслашыштырышдыр.

Классик поэзијада лирик «мән»дә олан характер монотонлуғуну Сабир ше'риндә көрмүрүк. Сабирин һәр ше'ринин айрылыгда лирик «мән»и вар. Сабирин шәхсијјәтини тәмсил едән лирик «мән» исә «һонһопнамә»нин өзүнүн «мән»идир. Құлли һалында көтүрдүкдә, әслән Сабирин лирик «мән»и чәмијјәтиң өзүнү тәмсил едиr вә галан «мән»-ләр вәнид «мән»ин хәләфләри сырасында чанланыр. Экәр әсил «мән»ә үз тутсаг, о, өз хәләфләрини—образлашмыш «мән»ләри тәгдимат үчүн әvvәлчә сөзү онларын өзләrinә верәди:

Мәммәдәли (Мәмдәли, Мәндәли, Мә'дәли) шаһ:
Мәзлумларын тутду мәни аһы ахырда,
Инчиди хәјанәтләrim аллаһы ахырда (232)

1. («Е'тираф»)
Зилли Султан:

Төвбә, эттөвбә, хәта раһинә кетдикләrimә!
Билиб етдикләrimә, билмәјиб етдикләrimә! (233)

2. (Төвбә)
Саһибкар:
Нә сохулмусан арајә, а башы бәлалы фә'лә!
Нә хәјал илә олубсан белә иддиалы фә'лә! (234)
3. (Етниасызыг)
Аға:
Мәзлүмлуг едиб башлама фәрјадә, әкинчи!
Гојма өзүнү түлкүлүјә, адә, әкинчи! (235)
4. (Гәddарлыг)
Варлы:
Фә'лә өзүнү сән дә бир инсанмы санырсан?!
Пулсуз киши, инсанлығы асанмы санырсан?! (236)
5. (Гејри-инсанн рәфтар)
Әрбаб:
Вур-вур ки, кәтирмәјибдир арпа! (237)
6. (Рәһимсизлик)
Шәхси мәнфәэтчи:
Милләт нечә тараң олур олсун, нә ишим вар?!
- Дүшмәнләрә мөһтәч олур олсун нә ишим вар?!! (238)
7. (Гүрурсузлуг)
Надан ата:
Ах, нахәләф оғлум, нә чәтин мәшгә дүшүбсән,
Гулдурулуга јох, елмә тәрәф ешгә дүшүбсән! (239)
8. (Чәһаләт)
Надан ана:
Ай башы дашды киши, динмә; ушагдыр ушағым!
Нә әдәб вахтыды, гој сөјсүн, үфагдыр ушағым! (240)
9. (Тәрбијәсизлик)
Гоча арвадбаз:
Ејванымыз учадыр,
Нәкәрләрим хочадыр,
Нијә мәндә дурмурсан,
Мәним һарам гочадыр?! (241)
10. (Арсызылыг)
Зорла «әрә» веримиш гызығаз:
Хандосту, аманды гојма кәлди,
...Дидары јаманды, гојма кәлди. (242)
11. (Тәчавүз)
Сәләмчи:
Адәми адәм еjlәjәn парадыр,
Парасыз адәмин үзү гәрадыр! (243)

12. (Нәрислик)

Ганмаз:

Чанын чыхсын көзүндөн гана мајадын!
Ганыбы да һәр иши одланмајадын! (244)

13. (Мәзәммәт)

Сахта «милләтчи»;

Иш көрчәк јердә сөз әзбәрләрик,
Ашигик анчаг гуру, бош сөһбәтә,
Ким нә дејәр биздә олан гејрәтә?! (245)

14. (Бошбоғазлыг)

Дин хадими:

Бир гочајам, чаг нәр кими јашарам,
Дөрд арвады бир-бириң гошарам. (246)

15. (Мәишәт позғунлуғу)

Интеликентлик, бу ки, бөһтан дејил,
Түрки данышмаг бизә шаһан дејил (247)

16. (Космополитизм)

Сәләмчи:

Нури-чешманыммысан, ej пул, ja чаныммысан,
Исмәтим, намусум, ирзим, гејрәтим,
ганыммысан?! (248)

17. (Ачкөзлүк)

Фираван:

Рәдд ол гапыдан, ағлама зар-зар диләнчи,
Ваггылдама бајгуш кими идбар диләнчи! (249)

18. (Залымлыг)

Көрүндүјү кими, Сабирин лирик «мән»ләрини сајмалы олсаг, онда кәрәк һеч олмаса 20—30 сәнифә «несабат» вермәли олаг. Бә'зән бир сәтрдә бир нечә типин «мән»лијиндән сөһбәт ачан Сабир, 300-ә гәдәр лирик «мән»ә мәнлилек бәхт етмиш, күлли мигдарда зүмрәләрә—дилли, көз-гулаглы, үрәкли, бейнли инсан «сүрүләринә» трибуна вермишдир:

Бир бәлүк бошбоғазлыг, һејвәрәлик адәтимиз,
Долудур лә'нэт илә, гејбәт илә сөһбәтимиз, (250)

Бир бәлүк бошбоғазын, һејвәрәнин, гијбәтчинин дејил,
бәлкә дә јүз бәлүк арсызын, имансызын,

Ахираным, иманым вар, диним вар,
Бир хорузам, 50 јердә һиним вар.—

дејән вичдансызларын, намусу, шәрәфи ләкәлиләрин, аға
гара дејән бөһтәнчыларын, жаңышыја пис дејән әдаләтсизлә-
рин—һәр чүр мәнфи типләрин бүтөв бир нәслинин чүрүк
мәңәвијјатыны, сакта «мән»ини Сабир гәләмијлә таныјыр,
нифрат едирик! Бә’зән дә елә олур ки, ше’рин һәр мисрасы
чанлы бир инсанын характеристикин тәгдим едир:

Вәкил

Һәгсизә һәгли дејиб, бир чох күнаһа батмышам,

19. (Либерализм)

Һәким

Дәрди тәшхиг етмәјиб, гөвм-әгрәба ағлатмышам.

20 (Савадсызлыг)

Тачир

Мән һәлал илә һәрамы бир-биринә ғатмышам,

21. (Элиәјрилик)

Рөвзәхан

Үммәтиң пулун алыб, мән қезләрин ислатмышам.

22. (Иқиүзлүлүк)

Дәрвиш

Нердә булсам сог ачыб, мин-мин јалан сөз сатмышам.

23. (Шарлатанлыг)

Софи

Рүзү-шәб һаг-һәг дејиб, мән һәр кәси ојнатмышам.

24. (Јаланчылыг)

Молла

Күндә бир фитва вериб, мәхлүгү чох алдатмышам.

25. (Һијләкәрлик)

Елм

Гәт’и-үммид етмишәм, јексәр бу гөвми атмышам,

26. (Дајазлыг)

Чәһл

Ортада кејф еjlәjiб, мән һәр мәрама чатмышам,

27. (Мүфтәхорлуг)

Шаир

Бүлбүлә, ешгә, күлә даир јалан фырлатмышам,

28. (Нәзмчилик)

Әвам

Анламам һәркиз, ҹәналәт бәстәриндә јатмышам.

29. (Ојаныш)

Гәзетчи

Мән чәридән домаг үчүн мәтләби узатмышам. (248)

30. (Узунчұ)

Сатирик бојалы бу чүр лирик «мән»ләр Сабир ше'риндә өзләри өзләрини һәдәфә чевирир, өз дилләри илә өзләрини характеризә едир, нә жуванын гушу олдугларыны типләрин өз дилләриндән өјрәнирик.

«Еj миллиятин уммиди, дили чаны ушаглар», (249), «Әлминнәтү-лиллаh ки, «Дәбистан» да гапанды» (250), «Төвгиф едилмишди мағыл Кәнчә сијезди», (251) «Паи-пијадә дүшүрәм чөлләрә», «252 «Баш тутду мүәллимләрин ичласи-сијезди», (253) «Солдуму құлзарын, ej, Faиги-Неман пәсэр», (254) «Көрмә!—баш үстә јумарам қөзләрим», (255) «Даш гәлбли инсанлары неjlәрдин, илани?», (256) «Сама өздикчә фәләк бизләри виранлыг олур», (257) «Алданна-рам ки, доғрудур ајинин ej әму!», (258) «Доғру деjән олсај-ды јаланчы усанарды, (259) «Зәнида, кәл сојунаг бир кәрә палтарымызы», (260) «Ваиз, гәләм әһлини нијә тәһигир елә-жирсән?!», (261) «Диндирир әср бизи, — динмәјириз», (262) «Зәнидин әксимә дүшәчәк нәзәри худбини», (263), «Дүн әхәннәм әһлини зәнидән еjlәрдим суал», (264), «Жылды-рымлар jaғса көjdәn, титрәмәз руһим мәним», (265) «Бизи алдатма хачә һәр сөзүнә», (266) «Јолдашым, јатмышмы-сан?», (267) «Башга миллиәтдән һүгугун алмаг үчүн һәр за-ман», (268) «Иранлы деjир ки, әдл илә дад олсун», (269) «Әлhәзәр, гојма баҳа әксима зәнид ки, онун», (270) «Дүн бир ешшәкхисал инсанә», (271) «Кимдир ариф?—деjә сор-дум, дедиләр әсрә қәрә...», (272) «Шайрәм, әсримин ајинәси-јәм», (273) «Бајрам олчаг шөвкәтлиләр, шанлылар», (274) «Әсримиз хәниш едиркән иттифагү иттиhад», (275) «Олсај-ды сәфа зүмреji-ирфан арасында», (276) «Јар кетдикчә тә-һәссүр дили-шејдадә дураг», (277) «Еj мусибәтзадә дин-дашларым, етдикчә нәзәр...», (278) «Еj дәрбәдәр кәзиб үрә-жи ган олан чочуг!», (279) «Шайрәм, чүники вәзиfәм будур әш'ар жазым», (280) «Һалимәчзубим көрүб, гарс, демә ди-ванәдир», (281) «Жашадыгча хәрабә Ширванда», 282 «Кө-нүл, ол талиби-никмәt,—o никмәt ким, һәгигәтдир», (283) «Сәрмәjeji-ирфаны насыл кәсб едәр инсан?», (284) «Сөв-даји-мәвәддәтдәn», (285) «Үммәтин рәhнүмасы тәрбије-дир», (286) «Һәвәс сөвг ejlәr инсана һәjатә», (287) «...мәт-лә'ли шे'rlәриндә лирик «мән» билаваситә Сабирин шәх-

сијјётини тәмсил етмәклә, шаирин өз әгидәси, өз мүһакимә тәрзи илә јашыны писдән айрыр, һәјат, мәишәт вә чәмиј-јотдәки чатышмамазлыглары горхусуз-үркүсүз, әсрин көзүнүң ичинә дејир.

Бөјүк Сабир поетик ифадә чаларларының һејрәтамиз инчәликләри илә кениш охучу күтләләринә чатдырыр ки, чаризмин мүстәмләкә сијасәти, дини әсарәт вә чәһаләт капитал дүнјасыны елә корлајыб ки, инсанлар арасында һәр ҹүр ганмаз, һејвәрә, тәрбијәсиз, надан, икиүзлү, алчаг-дәләдүз, фырылдагчы, ачкөз, нанкор, «анасынын әмчәјини кәсән», намуссуз, әгидәсиз адама аддымбашы раст қәлә биләрсән, лакин бүтүн бунларын һамысыны гәләмә алмаға имкан јохдур:

Нечә мән дәрддә бирин јазмаға ejmәn дејиләм,
I орхур он дәрддә бирин јазмаға hәm әһли-гәләм; (288)

Сәнәткар азадлығы олмадығыны, арзунун үрәкдә, сөзүн додагда «Гәбрә кетдијини» тәэссүфлә, кәдәрлә гејд едән шаир,—һәјатдакы писликләрин сәбәбкары кими заманы мәзәммәт едир:

Сән әкәр сөз верәсән: «Горхма, гыл әһвали рәгәм»,
Вәз'и-һалын јазыларса зили-зилү бәми-бәм,
Елә бир һалә дүшәрсән ки, түкүн биз-биз олар,
Әjnинә кејмәјә шеј тапмазсан, астар үз олар! (289)

Заманын бүтүн ејбәчәрликләрини поетик зирвәдән дујуб сејр едән шаир, тәкамүлү, сычрајышлы ситуацијалары да ајдын көрүр вә замандан бир нөв «сәрфи-нәзәр» едиб, үзүнү һәгигәтә вә үмидә тутарағ дејир:

Чалхаландыгча, буландыгча заман неһрә кими,
Jaғы jaғ үстә чыхыр, ајраны ајранлыг олур! (290)

Бу нәгтәдә «һонһопнамә»нин сәләф «мәни» дә өз шәхсијјётини көстәрир—өз мәнтиги илә үзә чыхыр. Заман вә инсанларын мә'нәвијјатыны әкс етдиရән Сабирип поетик ајнасы кәләчәјә тушланыр вә инкишафын артан—јүксәлән, јолуну, чәмијјётин сабаһыны вә әбәдијјәт мәнзилини изләјәрәк, чисмән «әријән» чәфакешләрин мә'нән арзулара говушдуғуну, һәгигәтә чатдығыны, ағ күнү зијарәт етдијини хошбәхт анларын шаһидлијинә күвәнәрәк поетикләшдирир:

Сејли-тә'н оjlә тәмәввүчлә алыб бәһри-бәрим —
Бәнзәрәм бир гочаман дағә ки, дәрјада дуrar!

Нә гәм, уғратса да бир күн мәни ифнаја заман,
Мән кедәрәмсә мәрамим јенә дүнјада дуrar? (291)

Бөjүк Сабири сәләфләриндән вә еләчә дә хәләфләриндән
сечиб аյыран да мәһз онун бөjүк—јенилмәз мәрамыдыр!

ӘДӘБИЙДАТ

Азәрбајҹан әдәбијјаты тарихи—үч чилддә, II чилд, Бакы, 1961.

Абдуллајев Ч. Сәмәд Вурғун поетикасы, «Кәнчлик», Бакы, 1976.

Абдуллајев А. Новаторлуг вә үслуб (Азәрбајҹан Совет поэзијасының материаллары әсасында. Ичтимай елмләр). «Елм» нәшријјаты, Бакы, 1976.

Адилов М. М. Э. Сабирин дил вә үслуб хүсусијјәтләри һаггында бә’зи гејдләр. «Азәрбајҹан» журналы, 1962, № 5.

Ахундов Н. Сабирин сәнәткарлығы. «Азәрбајҹан мәктәби», 1962, № 4.

Ахундов Н. Ағ молла журналы Сабир һаггында. Азәрб. ССР ЕА хәбәрләри, 1964, № 2.

Ахундов Н. Бә’зи түрк мәнбәләри Сабир һаггында. Азәрб. ССР ЕА Хәбәрләри, Ичтимай елмләр серијасы, 1962, № 5.

Ахундов Н. Азәрбајҹан сатира журналлары, «Елм» нәшријјаты, Бакы, 1968.

Ахундов А. Азәрбајҹан Совет ше’риндә гафијә. «Азәрбајҹан», 1978, № 12.

Араслы Һ. Сабир вә Шәрг әдәбијјаты. «Әдәбијјат вә инчәнәт» газети, 29 мај, 1962.

Агајев Э. Дүнија сатирикләри чәркәсиндә. «Әдәбијјат вә инчәсәнәт», 29 мај 1962.

Асланов М. Сабирин күзкүсү. «Азәрбајҹан мәктәби», 1962, № 2.

Ағамиров М. М. Э. Сабирин јарадычылығында буржуа әхлагының тәнгиди. «Азәрбајҹан», 1962, № 5.

Ағамиров М. М. Э. Сабирин дүнјакөрүшү. Азәрб. ССР ЕА Нәшријјаты, Бакы, 1962.

Ақаһ Сирри Ләвәнд. Түрк алими Сабир һаггында. «Әдәбијјат вә инчәсәнәт», 30 ијун, 1962.

АБШ алими М. Э. Сабири өјрәнир. «Бакы» газети, 29 ијун 1963.

Белински Н. Г. Сечилмиш әсәрләри, Азәрб. ССР ЕА Нәшријаты, Бакы, 1948.

Буало Поэзија сәнәти. Азәрнәшр, Бакы, 1974.

Бегдели Г. Сабир фарс дилиндә. «Азәрбајҹан», 1962, № 3.

Вурғун С. Әсәрләри алты чилддә, I-чи чилд, 1960. 2-чи чилд, 1960, 3-чү чилд, 1961, 4-чү чилд, 1963, 5-чи чилд, 1972, 6-чы чилд, 1972, Азәрб. ССР ЕА Нәшријаты, Бакы,

Вурғун С. Сабир нағында. «Мүхбиր» журналы, 1978, № 1.

Вәлијев М. Мәфкурә достлары. «Ингилаб вә мәдәнијәт», 1950, № 9.

Василјев С. Сабирлә үз-үзә (М. Э. Сабириң јарадычылығы нағында) «Әдәбијат вә инчәсәнәт», 26 июл 1969.

Вәhabзадә Б. Сәнәткар вә заман (әдәбијат вә сәнәт, һәјат вә заман нағында дүшүнчәләр), «Кәнчлик», Бакы, 1976.

Гасымзадә Ф. Бөյүк реалист сәнәткар. «Коммунист» гәзети, 29 мај 1962.

Гарајев Ж. Тәнгид, проблемләр, портретләр (реализмин күчү). Азәрнәшр, Бакы, 1976.

Гурбанов Ш. М. Э. Сабир рус дилиндә. «Азәрбајҹан», 1962, № 4.

Дәмирчизадә Э. М. Э. Сабириң сатира техникасы. «Азәрбајҹан мүәллими» гәзети, 28 июн 1946.

Әлибәјзадә Е. Сабириң дили вә үслубу. «Азәрбајҹан», 1959, № 2.

Әзиз Несин. Бөйүк һәчвичи, «Азәрбајҹан», 1962, № 12.

Заманов А. Мұасирләри Сабир нағында, «Ушагкәнчәншр» Бакы, 1962.

Заманов А. «Һонһоннамә»нин нәшири тарихинә даир. «Азәрбајҹан», 1964, № 10.

Заманов А. Сабир вә мұасирләри. «Азәрнәшр», Бакы, 1973.

Ибраһимов М. Хәлгилек вә реализм чәбһәсиндән (мәгалләләр), Азәрнәшр, Бакы, 1961.

Ибраһимов М. Бөйүк шаиримиз Сабир. Азәрб. ССР ЕА Нәшријаты, Бакы, 1962.

Ибраһимов М. Әдәби новаторлуг вә һәјат (әдәби гејдләр китабы) Азәрнәшр, Бакы, 1970.

Мәммәдов К. XX әср Азәрбајҹан ше'риндә сатира. «Елм» Нәшријаты, Бакы, 1975.

Мәммәдов Ариф. Сабир вә Шәрг халгларынын азадлыг һәрәкаты. Сечилмиш әсәрләри. З-чу чилд, «Елм» Нәшријаты, Бакы, 1970.

М. Чәлал. Сабир јарадычылығында бәдии сәнэткарлыг. «Азәрбајҹан», 1961, № 12.

Мирәһмәдов Э. Сабириң арзулары, «Азәрбајҹан мүәллими» гәзети, 30 мај 1957.

Мирәһмәдов Э. Сабир (монографија), Азәрб. ССР ЕА Нәшријаты, Бакы, 1958.

Мирәһмәдов Э. М. Э. Сабир јарадычылығында халг мөвзусу. «Әдәбијат вә Инчәсәнәт», 22 июл 1956.

Мирәһмәдов Э. Ингилабчы сатирик. «Азәрбајҹан коммунисти», 1962, № 5.

Мирәһмәдов Э. Сабириң классик ирслә әлагәсинә даир. «Азәрбајҹан дили вә әдәбијат тәдриси» (Бириңчи бурахылыш), Бакы, 1970.

Мирәһмәдов Э. Бөјүк халг шаири. «Азәрбајҹан пионери», 29 мај 1962.

Мирәһмәдов Э. Язычылар, талеләр, әсәрләр (мәгаләләр мәчмүәси), Азәрнәшр, Бакы, 1968.

М. Гулузадә. Фүзулинин лирикасы. Азәрб. ССР ЕА Нәшријаты, Бакы, 1965.

М. Э. Сабир. (Мәгаләләр мәчмүәси) Азәрб. ССР ЕА Нәшријаты, Бакы, 1962.

Мәммәдов М. Идеал гардашлары. Азәрнәшр, Бакы, 1967.

Мәммәдов М. Сабир вә Азәрбајҹан демократик мәтбуаты, «Елм», Бакы, 1974.

Мәммәдов М. Шаир-вәтәндаш Азәрб. ССР «Билик» ҹәмијәти, 1962.

Мәммәдов М. Сабириң сатира ән'әнәләри, «Азәрбајҹан», 1970, № 5.

Мәммәдов М. Сабир вә мәктәб, «Маариф», Бакы, 1968.

Мәммәдов М. Сабир вә мәтбуат, «Елм», Бакы, 1973.

Мәһәррәмова Р. М. Э. Сабириң дили (лексик-семантик категоријалар), «Маариф», Бакы, 1976.

Мәһәррәмова Р. Сабириң сатирик ше'рләриндә сөз вә ифадә јарадычылығы (Дилчилик мәчмүәси), Азәрб. ССР ЕА Әдәбијат вә Дил Институтунун әсәрләри, 1963, № 17.

Мәһәррәмова Р. Сабириң сатирик ше'рләринин лексикасы, Азәрб. ССР ЕА Нәшријаты, Бакы, 1968.

Меһди Һ. Сабир-новатор, (әдәбијат вә сәнэт мәсәләләри), Азәрнәшр, Бакы, 1958.

Мұасирләри Сабир һағында—«Қәнчлик», Бакы, 1962.
Мұсәддиг М. Иран әдәбијатшүаслары Сабир һағында.
«Әдәбијат вә инчәсәнәт», 12 март 1962.

Нәбиев Б. Мұасирлик вә сәнәткарлыг уғрунда (әдәби-
тәңгиди мәгаләләр), Азәрнәшр, Бакы, 1966.

Болша журналы Сабир һағында—«Әдәбијат вә инчәсә-
нәт», 31 август 1963.

Пенковски Л. Совет алимләри, шаир вә әдебләри Сабир
һағында. «Азәрбајҹан мүәллими», 31 мај 1962.

Рза Р. Мәним фикримчә (мәгаләләр). Азәрбајҹан Дөв-
ләт Нәширијаты, Бакы, 1967.

Рәһим М. Сабир јарадычылығында новаторлуг (Халғын
истәјинчә китабында), Азәрнәшр, Бакы, 1971.

Саләтдин Э. Сабир вә фолклор. «Қәнчлик», Бакы, 1969.

Сабир тәрәггипәрвәр түрк мәтбуатында. «Азәрбајҹан»,
1962, № 12.

Талыбзадә К. Өлмәз сатирик. «Әдәбијат» гәзети, 26 июл
1951.

Талыбзадә К. Сабирин әдәби көрүшләри. «Азәрбајҹан»,
1962, № 5.

Талыбзадә К. Бөյүк вәтәндаш. «Азәрбајҹан мәктәби»
1962, № 5.

Талыбзадә К. Йүксәк арзулар вә әмәлләр тәрәинүмчүсү.
«Азәрбајҹан кәнчләри», 27 мај 1962.

Талыбзадә К. XX әср Азәрбајҹан әдәби тәңгиди, «Елм»
Нәширијаты, Бакы, 1966.

Талыбзадә К. Сәнәткарын шәхсијәти, «Јазычы» Нәшири-
јаты, Бакы, 1968.

Тағыјев Э. Сабирин маарифпәрвәр вә педагоги көрүш-
ләри (намизәдлик диссертасијасы). С. М. Киров адына
АДУ-нун китабханасы, 1958.

Хәндан Ч. Сабир вә Шәрг. «Ингилаб вә мәдәнијәт»,
1946, № 7.

Хәндан Ч. Бөйүк реалист ингилабчы сатирик. «Ингилаб
вә мәдәнијәт», 1952, № 6.

Хәндан Ч. Сабир вә Азәрбајҹан әдәбијатында реализм
мәсәләләри. «Азәрбајҹан», 1973, № 5.

Хәндан Ч. Сабир јарадычылығында сәнәткарлыг хүсу-
сијәтләри (монографија), Азәрбајҹан Дөвләт Нәширијаты,
Бакы, 1962.

Хәндан Ч. Шаирин һәјаты, «Қәнчлик», Бакы, 1967—78.

Хәлилов П. Шаирин һәјаты, «Ингилаб вә мәдәнијәт»,
1917, № 10.

Хәлилов П. Узаг елли, яхын үрекли мұасирләр. «Азәрбајчан», 1962, № 5.

Хәлилов П. Жени поетик сөз устасы. «Әдәбијат вә инчәсәнәт» гәзети, 29 мај 1962.

Хәлилов Г. Сабир портрет устасы кими «Азәрбајчан», 1964, № 2.

Һүсејнов Ф. Сабир вә Эли Нәзми. «Азәрбајчан», 1962, № 5.

Һүсејнов Б. Фарс ше'риндә ән'әнә вә новаторлуг. «Елм» нәширијаты, Бакы, 1975.

Һачыјев Т. Шаирин фырчасы, «Азәрбајчан», 1961, № 11.

Һачыјева Х. Сабирин мұасир сатирик Иран әдәбијатына тә'сири, «Азәрбајчан», 1962, № 6.

Чернышевски Н. Г. Сәнәтиң варлығы естетик мұнасибәтләри. Азәрнәшр, Бакы, 1956.

Чәфәров М. Ч. Мұбариз халг шаири, «Әдәбијат» гәзети, 24 иүл 1947.

Чәфәров М. Ч. Һүнәрвәр шаир, «Азәрбајчан», 1962, № 3.

Чәфәров М. Ч. Азәрбајчан әдәбијатында романтизм, Азәрб. ССР ЕА Нәширијаты, Бакы, 1963.

Чәфәров М. Ч. Азәрбајчан ше'риндә сәнәткарлыг, ән'әнә вә новаторлуг мәсәләси, «Азәрбајчан», 1965.

Чәфәров М. Ч. Мұтәфәккириң шәхсијәти, Азәрнәшр, Бакы, 1966.

Чәфәров М. Ч. Сәнәт јолларында (әдәби-тәнгиди мәгаләләри). «Кәнчлик», Бакы, 1975.

Чәфәров М. Ч. Сечилмиш әсәрләри. Ики чилддә, чилд I вә II, Азәрнәшр, Бакы, 1974.

Чәфәров Экрәм. Сабир ше'риндә кичик шәкилләр. «Азәрбајчан», 1962, № 5.

Чәфәр Экрәм. Сабир јарадычылығында тәһивил, нәзиәрә вә бәнзәтмәләр. Азәрб. ССР ЕА-нын Хәбәрләри. Ичтимай елмләр серијасы, 1962, № 5.

Чәфәр Экрәм. Сабир ше'риндә ири шәкилләр. «Азәрбајчан», 1964, № 10.

Чәфәр Экрәм. Нәсими ше'риндә гафијә зәнкинлиji. «Әдәбијат вә Инчәсәнәт» гәзети, 20 октjabр 1973.

Чәфәр Экрәм. Әрузун нәзәри әсаслары вә Азәрбајчан әрузу (әрәб, фарс, тачик, түрк, өзбәк әрузу илә мұгајисәдә), «Елм» нәширијаты, Бакы, 1977.

Чәфәрзәдә Ә. Сабир вә гадын азадлығы. «Азәрбајчан», 1962, № 4.

Чәбрајылова Ф. Сабир вә Дағыстан әдәбијаты, «Азәрбајҹан», 1962, № 5.

Ширәлијев М. Сабириң дили һаггында бә'зи гејдләр. «Азәрбајҹан», 1963, № 3.

Шәриф Ә. Кечмиш күnlәrdәn (хатирәләр), Азәrnäшр, Бакы, 1977.

Шәмидә Ә. Мұасир Иран јазычылары бөյүк шаир һаггында. «Бакы» гәзети, 17 мај 1962.

Шәмидә Ә., Һачыјева Х. Сабир вә мұасир сатирик Иран поэзијасы. Азәrb. ССР ЕА Хәбәрләри. Ичтимай елмләр се-ријасы, 1962, № 5.

в) Классикләр

Ахундов М. Ф. Эсәрләри, үч чилддә. Азәrb. ССР ЕА Нәшријјаты, Бакы, 1962.

Бакыханов А. А. Бәдии әсәрләри, Азәrnäшр, Бакы, 1964.

Видади М. В. Сечилмиш әсәрләри, Азәrnäшр, Бакы, 1968.

Вагиф М. П. Эсәрләри. Азәrnäшр, Бакы, 1968.

Закир Гасым бәj. Эсәрләри, Азәrb. ССР ЕА Нәшријјаты, Бакы, 1964.

Кәнчәви Мәһсәти. Рүбайләр. Азәrnäшр, Бакы, 1975.

Кәнчәви Низами. Хосров вә Шириң. Азәrb. ССР ЕА Нәшријјаты, Бакы, 1962.

Мәммәдгулузадә Ч. Эсәрләри. Уч чилддә. Азәrb. ССР ЕА Нәшријјаты, Бакы, 1967.

Нәсими Имадәддин. Эсәрләри. Уч чилддә. «Елм» Нәшријјаты, Бакы, 1973.

Нәсими Имадәддин. Сечилмиш әсәрләри. Азәrnäшр, Бакы, 1973.

Нәбати Сејид Әбдулгасим. Эсәрләри, Азәrb. ССР ЕА Нәшријјаты, Бакы, 1968.

Назим Һикмәт. Онун һаггында фикирләрим. «Әдәбијјат вә Инчәсәнәт» гәзети, 29 мај 1962.

Сабир М. Ә. Бүтүн әсәрләри. Азәrnäшр, Бакы, 1934.

Сабир М. Ә. «Һопһоннамә» уч чилддә, Азәrb. ССР ЕА Нәшријјаты, I-чи чилд, Бакы, 1962, 3-чу чилд, Бакы, 1965.

Сәhhәт А. Эсәрләри. Ики чилддә. Азәrnäшр, Бакы, 1975.

Тәбризи Говси. Сечилмиш әсәрләри. АДУ-нун Нәшријјаты, Бакы, 1958.

Тәбризи Гәтран. Диван. Азәrb. ССР ЕА Нәшријјаты. Бакы, 1967.

Фүзули Мәһәммәд. Эсәрләри. Беш чилдә. Азәрб. ССР ЕА Нәшријаты, Бакы, 1968.

Хәтан Шаһ Исмајыл. Эсәрләри, үч чилдә. Азәрбајҹан ССР ЕА Нәшријаты, Бакы, 1966.

Ширвани Хагани. Сечилмиш әсәрләри. Азәрбајҹан ССР ЕА Нәшријаты, Бакы, 1956.

Ширвани С. Э. Эсәрләри, үч чилдә. Азәрб. ССР ЕА Нәшријаты, Бакы, 1967.

г) Рус дилиндә

Аристотель. Поэтика, изд. «Художественная литература», М., 1957.

Абрамович Г. П. Введение в литературоведение, изд. «Просвещение», М., 1975.

Арсаковский М. О поэтическом мастерстве. М., изд. «Советский писатель», 1960.

Бумин А. С. Приемственность и развитии литературы, изд. «Наука», Л., 1975.

Бочоров С. Г. Поэтика Пушкина, изд. «Наука», М., 1974.

Виноградов В. В. Стилистика теория поэтической речи. Поэтика, изд. Академия Наук СССР, Москва, 1963, стр. 171.

Дьяконова Н. Я. Лирическая поэзия Байрона, изд. «Наука», М., 1975.

Жирмунский В. М. Теория литературы поэтика стилистика, изд., «Наука», Л., 1977.

Измайлова Н. В. «Очерки творчества Пушкина», изд. «Наука», Л., 1975.

Лейзеров Н. Л. Образность в искусстве, изд., «Наука», М., 1974.

«Литература Востока» (сборник статей) изд. «Наука», М., 1969.

Лобинов Н. М. «Пушкин и восток», изд. «Наука», Главная редакция восточной литературы. Москва, 1974.

Маяковский В. В. Как делать стихи? Полное собр. соч. в тринадцати томах. М., Государственное изд. Художественной литературы. Т., 12, 1959.

Петровский К. Г. Поэзия Маяковского и проблема романтизма, Москва, 1974.

Петрунина Н. Н., Фридлендер Г. М. Над страницами Пушкина, изд. «Наука», Л., 1974.

«Поэтический строй русской медицины» (сборник статей)
изд. «Наука», Л., 1975.

«Слово в русской советской поэзии» (сборник статей),
«Наука», М., 1975.

Тимофеев Л. И. Основы теории литературы., изд. «Уч-
педгиз», М., 1963.

Томашевский Б. В. Стихи и язык Гослитиздат (Ленин-
градская, отделения), М., Л., 1959.

Томашевский Б. В. Стилистика и стихосложение,
«Учпедгиз», М., 1959.

Фризман Л. Г. Жизнь лирического жанра, изд. «Наука»,
М., 1973.

Чуковский К. И. Мастерство Некрасова, изд. Гослитиз-
дат, 1962.

Шидфар Б. Я. Образия систем Арабской классической
литературы (VI—XII в) изд. «Наука», М., 1974.

Шулговский А. Структурная поэзия искусства, Ленин-
град, 1929.

Щербак А. И. Соотношение аллитерации и рифмы в
турецкой стихосложении «Народы Азии и Африки», М.,
1961.

Шенгели Г. Техника стиха, изд. Государственной худо-
жественной литературы, М., 1960.

Эткинд Е. Г. «Ритм поэтического произведения, как фак-
тор содержания», статьи в сборнике «Ритм пространства и
время в литературе и искусстве», изд. «Наука», Л., 1974.

МҮНДӘРИЧАТ

Өн сөз	3
I ФӘСИЛ	6
Сабир вә онун әдәби ирсинин тәдгиги	6
II ФӘСИЛ	32
Тәтбиги поетика	32
Нәгаратлар	35
Мұстәзад	51
Узатмалар	58
Рәдиғ	66
Гафијә	72
III ФӘСИЛ	84
Хәлгилик вә поетик өзүнәмәхсуслуг	84
Әдәбијат	11

Темплан № 70, 1994.

Корректору: К. Исмаїлова

Жылымга верилмиш 24.04.1996-чы ил. Чапа имзаланмыш
15.10.1996-чы ил. Қағыз форматы 60×84¹/₁₆. Чап вәрәги 8.
Сифариш 112. Сағы 200. Гијмети 3000 ман.

Н. Туси адына АДПУ-нун мәт., Бакы, У. Һачыбәев күч., 34

